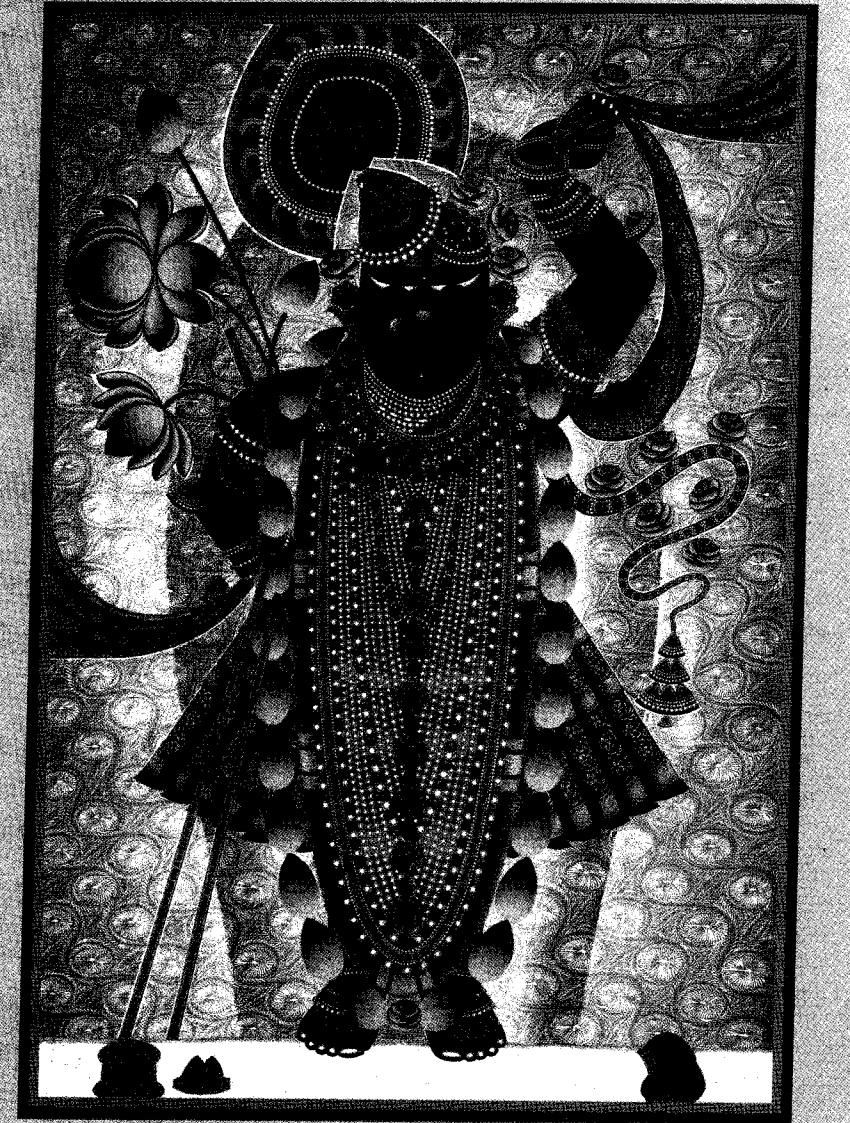

Vaibhav Prints

8/16, M.K. Amin Marg, 22, Patel Bldg.,
Fort, Mumbai - 400 001.
Tel.: (022) 2267 8185, 5576 5982
E-mail: vaibhav_prints@yahoo.co.in

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણપ્રણીતં
નવરત્નમ્ ।
(ગુજરાતી અનુવાદ)

✦ આદ્યસંપાદકો ✦

૧. ગો.વા. શ્રીમૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા
૨. ગો. વા. શ્રીધૈર્યલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણપ્રણીતં

નવરત્નમ્ ।

(ગુજરાતી અનુવાદ)

✦ પ્રકાશક ✦

જયદેવપ્રભુ એજ્યુકેશનલ એન્ડ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
અધ્યક્ષ : પૂ.પા.ગો. ૧૦૮ શ્રીચન્દ્રગોપાલજી મહારાજ
(વીરમગામ-કામવન)

પુસ્તક પ્રકાશન સહાય : રૂ. ૬૦/-

પ્રત : ૬૦૦

પ્રકાશન સમય : ૨૦૦૫

✦ આદ્યસંપાદકો ✦

૧. ગો.વા. શ્રીમૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા
૨. ગો. વા. શ્રીધૈર્યલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા

✦ ચતુર્થ આવૃત્તિ સંપાદક ✦

પૂ.પા.ગો. શ્રીકનૈયાલાલજી મહારાજ
(વીરમગામ-કામવન)
શ્રીવૈષ્ણવ મિત્ર મંડળ, મુંબઈ.

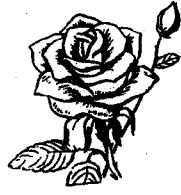
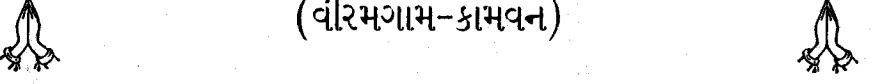
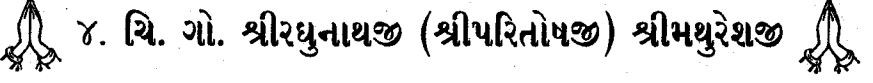
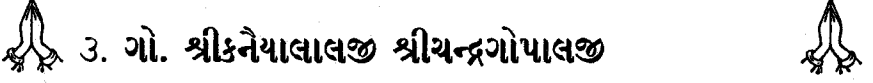
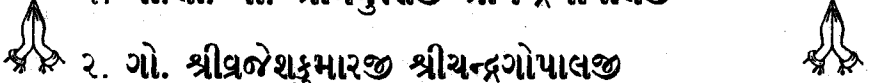
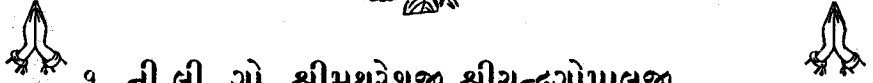
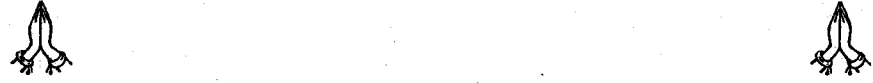
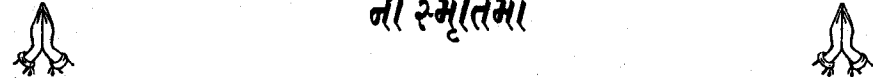
✦ મુદ્રક ✦

વૈભવ પ્રિંટર્સ

ટેલીફોન : ૨૨૬૭ ૮૧૮૫ / ૫૫૭૬ ૫૯૮૨

ની.લી. બહુ સૌ. શ્રીસૂર્યપ્રભાજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી
ની સ્મૃતિમાં

૧. ની.લી. ગો. શ્રીમયુરેશજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી

૨. ગો. શ્રીવ્રજેશકુમારજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી

૩. ગો. શ્રીકનૈયાલાલજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી

૪. ચિ. ગો. શ્રીરઘુનાથજી (શ્રીપરિતોષજી) શ્રીમયુરેશજી

(વીરમગામ-કામવન)

॥ શ્રી કૃષ્ણાય નમઃ ॥

નવરત્નમ્ ।

નમીને શ્રીમદાચાર્ય, પ્રભુ શ્રીવિદ્ઠલેશને,
નવરત્નપ્રકાશ જે વાણી છે તેહ સેવિયે.

સિદ્ધાન્તરહસ્ય ગ્રન્થમાં આત્મનિવેદન કરનારાઓને આત્મનિવેદન થતાં પહેલાના દોષના નાશનો અને ત્યારપછી દોષની અનુત્પત્તિનો (ઉત્પત્તિ ન થાય તેનો) ઉપાય ભગવાને કહ્યો છે. બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ પૂર્વ થયેલા દોષની નિવૃત્તિ અને સર્વ સમર્પણ કરવાથી ભવિષ્યમાં થનારા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે. તોપણ ત્યાં કહેલો ઉપાય (આત્મનિવેદન) ભોગસાધક હોવાથી માત્ર અલૌકિક ભોગ સિદ્ધ થવામાં તે અનુકૂલ થાય છે, સેવામાં થતા પ્રતિબંધોનું નિવારણ એ ઉપાય કરતો નથી. સેવાના પ્રતિબંધ દૂર ન થાય તો પછી સેવા આધિદૈવિક ન જ થાય. આધિદૈવિક સેવાની સિદ્ધિ ન થાય તો પ્રભુમાં ચિત્તના પરોવાઈ જવારૂપ માનસી સેવાનો અસંભવ જ થઈ જાય.

વળી, કાલ પ્રારબ્ધ અને સ્વભાવથી પ્રતિક્ષણ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે-ઉદ્વેગ-ભોગ અને પ્રતિબંધ (સાધારણ). સેવાક્ષલ ગ્રન્થના વિવરણમાં આપશ્રીએ ‘ભોગ સંવિધન તથા અલ્પ હોવાથી ત્યાજ્ય છે’ એ શબ્દોથી લૌકિક ભોગની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે એના સ્વરૂપનો જ વિચાર બોધ્યો છે, સાધારણ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે બુદ્ધિને જાગૃતી છે, પણ ઉદ્વેગની નિવૃત્તિનું સાધન કાંઈ પણ કહ્યું નથી. જોકે ‘અતત્ત્વનિર્ધાર’ (તત્ત્વને નક્કી કરવાપણાનો અભાવ) અને

‘અવિવેકને’ પ્રતિબંધના સાધક કહેલા હોવાથી એના પ્રતિયોગી તત્ત્વનિર્ધાર અને વિવેક એ સર્વ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે સૂચિત છે, તો પાણ તત્ત્વનિર્ધારના સ્વરૂપનું વિવેચન સંક્ષેપમાં ક્યાંય પાણ કહેલું નથી. વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં વિવેકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તોપણ તેનું વિવેચન આશ્રયના શેષ-અંગ તરીકે કહેલું છે, સેવાના શેષ તરીકે નિરૂપણ કર્યું નથી.

આ સર્વનો વિચાર કરી આધિદેવિક સેવાની સિદ્ધિને માટે ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધના નાશના હેતુ સંક્ષેપમાં આપશ્રી જણાવે છે. ‘હેતુનો-કારણનો નાશ થાય તો કાર્યનો નાશ થાય’ એ નિયમાનુસાર એ પ્રતિબંધોના હેતુભૂત ચિન્તાના નાશનો ઉપાય ઉપદેશ છે, તેનું અનુસંધાન કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ નવરત્નનું વ્યાખ્યાન આરંભે છે. આચાર્યશ્રી ચિન્તા ન કરવી એમ અત્ર આજ્ઞા કરે છે, પાણ સ્વભાવને લઈને પ્રાપ્ત થતી ચિન્તા અનિવાર્ય છે. દૂર ન થઈ શકે તેવી છે - આ કારણથી ચિન્તાનું સ્વરૂપ અન્ય જ જુદું જ છે, એમ નિશ્ચય કરીને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયનો ઉપદેશ કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ મંગલાચરણ કરે છે:

ચિન્તાસન્તાનને જેનાં પદાબ્જરજ સંહરે.

તે સ્વકીય નિજચાર્ય-ને વારંવાર હું નમું.

ચિન્તાશબ્દ સ્મરણનામક મનોવ્યાપારમાં યોગસ્થ છે. ચિન્તાશબ્દનો સામાન્ય રીતે યૌગિક તથા સ્થૂઠ અર્થ મનનો વ્યાપાર જેને આપણે સ્મરણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે છે. ‘ચિત્તિ સ્મૃત્યામ્’ એ ધાતુનું ભાવવાચક નામ ચિન્તા થાય છે. (અમરકોશમાં) પાણ ચિન્તાના પર્યાય તરીકે સ્મરણ આધ્યાન કહ્યા છે. અર્થાત્ ચિન્તા એટલે સ્મરણ અથવા સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિ તો

પ્રયત્ન વિના પાણ સરખા પદાર્થના દર્શનથી, અદૃશ્યથી ચિન્તા આદિના બીજના જ્ઞાનથી ત્યારે ત્યારે થયા જ કરે છે, તેથી તેનું નિવારણ શક્ય નથી. વળી, આ પ્રકારની ચિન્તા સ્મરણ કરવાનો જે નિષેધ માનીએ તો પછી ‘નિવેદનનું સ્મરણ કરવું જોઈએ’ એ આગળ આ જ ગ્રન્થમાં જે કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવે. તેથી અહીં ચિન્તાનો નિષેધ સ્મૃતિના અર્થમાં નથી. ચિન્તા ન કરવી એમ આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી એથી એમ ન સમજવું કે ચિન્તા અર્થાત્ સ્મરણ જ ન કરવું. અર્થાત્ ચિન્તાનો અર્થ સ્મૃતિ વા સ્મરણ અત્ર નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં જ્યારે કોઈ વિષયના વિચારનો આરંભ કરતી વખતે હવે આનો વિચાર કરાય છે’ એવો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, તેથી ચિન્તાનો અર્થ પ્રયત્નસહિત સ્મરણ વા વિચાર એમ સમજવું. એ ચિન્તામાં અમુક અવસ્થાને લઈને તેનો ગૌણ વિશેષ અર્થાત્ ‘આવી સ્થિતિમાં મારું શું થશે’ એ પ્રકારનો વિચાર અહીં ચિન્તાશબ્દથી સૂચવ્યો છે. અર્થાત્ ચિન્તાશબ્દનો સામાન્ય અર્થ સ્મરણ થાય છે. આ સ્મરણ તો એના કારણને લઈને થયા જ કરે છે, તેથી તેનું નિવારણ થઈ શકતું નથી. તેથી અહીં સ્મરણના અર્થમાં ચિન્તાનો નિષેધ નથી. પાણ ચિન્તા એટલે વિચાર, એ વિચાર પાણ ‘આ સંયોગમાં મારું શું થશે’ એ પ્રકારે જે થાય છે તે અર્થમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ ચિન્તાશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. એ ચિન્તાના સંતાન પરંપરા-તેનું નિવારણ કરનાર જેના ચરણકમલની રજ છે, એવા પોતાના આચાર્ય શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને વારંવાર જ્યારે જ્યારે ચિન્તા થાય, ત્યારે ત્યારે તેની નિવૃત્તિને માટે કાયાથી વાણીથી અને મનથી નમન કરું છું. આથી એમ સમજવું કે જે તદીય છે તેમને આવી ચિન્તા નિવૃત્ત કરવાનું પહેલું સાધન કાયા વાણી અને મનથી શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને નમન કરવું એ જ છે.

હવે નવરત્નમાં આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જેમાણે નિવેદન કર્યું છે તેમનો તો ધર્મ છે કે તેમાણે ચિન્તા કરવી નહિ, તેમ બ્રહ્મસંબંધ અથવા નિવેદન એ ભગવદ્ધર્મના આચારામાં અધિકાર અર્પે છે, તેથી ભગવદ્દીય થયા પછી ચિન્તા જે પ્રકારે ઉદ્ભવે છે તે પ્રકાર ક્યો? સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં બ્રહ્મ સંબંધ કરવાથી સર્વ દોષની નિવૃત્તિ અને સમર્પણ નહિ કરેલી વસ્તુના ત્યાગથી ભવિષ્યમાં થતા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે એમ વ્યવહારને અનુકૂલ ગૌણ ધર્મનો ઉપદેશ કરીને લૌકિક નિર્વાહના પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે રીતે પ્રતિક્ષણ ભગવાનનું અનુસંધાન કરનારાઓને આ લોક અને પરલોકની ચિન્તાનું કારણ નહિ રહ્યાથી ક્યા પ્રકારે આવા ભગવદ્દીયને ચિન્તા થાય છે કે જેની નિવૃત્તિને માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે? અર્થાત્ ભગવદ્દીયને ચિન્તા કેમ જ થાય? અર્થાત્ જે ભગવદ્દીય છે તેને ચિન્તા ન થવી જોઈએ.

તથાપિ ભગવદ્દીયને પાણ ચિન્તા તો થાય છે તેથી તેવાઓને જે પ્રકારની ચિન્તા થાય છે તેનો પ્રકાર કહે છે. નિવેદન અધિકારરૂપ છે તે તથા તેનો પ્રકાર કોઈ પાણ પ્રકારાણ ગ્રંથમાં કહેલો નહિ હોવાથી, તે પ્રકાર કહીને, નિવેદન આવશ્યક છે એમ દઢ કરવાને, પ્રથમ ઉપરથી જે રીતે ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર કહેવાને ચિન્તાની ઉત્પત્તિના હેતુ ક્યા છે તે આપશ્રી તપાસે છે.

જેમાણે પ્રભુને આત્મનિવેદન કર્યું છે તે ભગવાનનું ભજન કરવામાં યોગ્ય છે, બીજા નહિ. હવે જેમાણે નિવેદન કર્યું છે તેમને તો આ લોક કે પરલોકનો કોઈપણ પદાર્થ સમર્પણ કર્યા વગરનો રહેતો નથી. હવે જ્યારે સર્વ જ પ્રભુને નિવેદન થયું તો પછી દેહાદિનો નિર્વાહ શાથી કરવો? નિવેદન થયેલા પદાર્થથી કરવો કે

બીજાથી? સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલી રીતિથી ચિન્તા સંભવિત નથી, તો પાણ શરીર આદિની યાત્રાના નિર્વાહનો પ્રકાર ત્યાં કહેલો નથી, તેથી “જે લોકો અનન્ય થઈને મારું ચિન્તન કરે છે તેવા મારામાં નિત્ય અભિયુક્તોનું હું યોગ ક્ષેમ વહન કરું છું” એ ભગવદ્વાક્યમાં કહેલા નિર્વાહપ્રકારમાં પ્રાપ્ત થતા વિકલ્પાત્મક હેતુને લઈને ચિન્તા સંભવે છે. તેની નિવૃત્તિ માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે.

આ પ્રકારે ચિન્તાના સંભવના હેતુનું વિકલ્પે ઉદ્ભવન કરી તેનો પરિહાર આપશ્રી કરે છે. પ્રથમ પક્ષ એ છે કે આત્મનિવેદીએ દેહાદિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી કરવો. આ પક્ષ યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થઈ તે પ્રભુની થઈ તેની તેવી પ્રભુની વસ્તુ પ્રભુની ઈચ્છા વિના ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. તેમ પ્રભુની ઈચ્છા એ પાણ જાણવી અશક્ય છે. એકાંદશ સ્કંધના ઓગાણીશમાં અધ્યાયમાં આત્મનિવેદીઓના ધર્મ ‘શ્રદ્ધામૃત’ એ વાક્યોમાં ઉપદેશ્યા છે, અને તે ધર્મોનું પાલન શરીરની સ્થિતિ વિના સંભવતું નથી, તેથી શરીરસ્થિતિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી જ કરવો એમ એ ભગવદ્વપદેશનું તાત્પર્ય સમજાય છે. આથી પ્રભુની ઈચ્છા જાણવી શક્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. વસ્તુતા ઈચ્છા પ્રભુની તેવી હોય તો પાણ જે સેવક છે તેને તો પ્રભુના પદાર્થનો ઉપયોગ ઉચિત ન જ કહેવાય. ભગવાનના વાક્યના તાત્પર્યના અજ્ઞાનને લઈને સેવક જે તત્પદાર્થનો ઉપયોગ કરે તો તે અનુચિત જ કહેવાય. તેથી પ્રભુની ઈચ્છાનું જ્ઞાન હોય તો પાણ પ્રત્યક્ષ આજ્ઞાના અભાવમાં સ્વતઃ તેમ કરે તો ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ એવા સ્વાતન્ત્ર્યનો સંભવ હોવાથી ભગવત્પદાર્થનો ઉપયોગ સ્વનિર્વાહમાં સેવકને કરવો ઉચિત નથી.

તદીય દેહાદિનું પોષાણ તદીય અર્થથી થાય તો તેમાં દોષ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. જેણે આત્મનિવેદન કર્યું છે, તે તદીય, અર્થાત્ ભગવાનનો થયો, તેના દેહાદિ પણ ભગવાનના થયા. તોપણ તેમાં સ્વત્વનું અભિમાન, એ દેહાદિ મારા છે એમ ભાન, દૂર થયું નથી, તેથી જો સેવક પોતાના દેહાદિનો નિર્વાહ તદીય ભગવાનના પદાર્થથી કરે તો તેમાં દોષ આવે. દેહાદિ ભગવાનના થયા છે અને ભગવાનને તત્પોષાણ નિજ પદાર્થથી ઈષ્ટ છે એ જાણવું અશક્ય છે.

આ પ્રકારે જેમાણે પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કર્યું છે તેમાં ચિન્તા થાય કે પ્રભુને સર્વ નિવેદન તો કર્યું, તથાપિ પ્રભુના સેવારૂપ ધર્મની સિદ્ધિ દેહ વિના થાય નહિ તેથી એ દેહનું રક્ષણ તો કરવું. પણ દેહનું રક્ષણ શાથી કરવું એ પ્રશ્ન છે. પોતે સર્વસ્વ નિવેદન કર્યું છે એટલે પોતાનું તો કાંઈ રહ્યું નથી, તો પછી પ્રભુને નિવેદન કરેલા પ્રભુના પદાર્થથી સ્વદેહાદિનો નિર્વાહ કરવો? પ્રભુની ઈચ્છા શી હશે તે કેમ જાણાય? તેમ સમર્પિત થયેલા દેહાદિ ભગવાનના છે તેથી ભગવાનના દેહાદિનું પોષાણ ભગવાનને સમર્પણ કરેલા ભગવાનના પદાર્થથી કરવું એમ પણ સ્વીકારવામાં દોષ આવે છે. પ્રથમ તો સમર્પણ કરેલા દેહાદિમાંથી પોતાપણું દૂર થયું નથી તો પછી એ ભગવાનના છે એમ કેમ માની શકાય? ભગવાને તે પોતાના કર્યા છે એમ પણ પ્રભુની ઈચ્છા કેમ જાણી શકાય? આ પ્રકારે નિવેદન કરેલા પદાર્થથી દેહાદિનો નિર્વાહ કરી શકાય નહિ, કારણ દેહાભિમાન હોય તો જ તેના નિર્વાહનો પ્રયત્ન થઈ શકે. બન્ને પ્રકારે આમ દેહનિર્વાહ ન બને તો દેહ ટકી શકે નહિ, તેથી ભજન બનવું જ અશક્ય થાય, તો નિવેદનાદિક વ્યર્થ થાય, ત્યારે આ માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થાય ! ભગવાને એકાદશસ્કંધમાં ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે આત્મનિવેદનપૂર્વક તે કરવાનું કહ્યું છે, નહિ તો સાધારણ ભક્તિ તો

એકાદશ અધ્યાયમાં પણ કહી છે તેનાથી અધિક મહદ્દિમૃગ્ય ભક્તિ તો આત્મનિવેદી જ કરી શકે, નિવેદન કરવું એનું તાત્પર્ય એ જ કે નિવેદિત પદાર્થમાંથી સ્વસત્તા છોડવી, તો જેમ દેહથી વ્યતિરિક્તમાં મમતા ધૂટે છે તેમ દેહમાંથી પણ ધૂટે ત્યારે તે દેહના નિર્વાહની ચિંતા થવી ન જોઈએ, અને જો દેહનિર્વાહની ચિંતા થાય તો દેહાભિમાન નથી ગયું, અને જ્યારે દેહમાં સ્વસત્તા વિદ્યમાન હોય તો મહદ્દિમૃગ્ય ભક્તિનો અધિકાર સિદ્ધ નથી થતો, અધિકાર સિદ્ધ થતાં દેહના નિર્વાહનું ઠેકાણું ન હોવાથી ભક્તિ બની શકતી નથી. એમ ઉભયતઃ પાશ જેવું થાય છે. ત્યાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આત્મનિવેદન એકાદશ સ્કંધમાં દારાન્ સુતાન્ ગૃહાન્ પ્રાણાન્ એ શ્લોકથી કહ્યું છે. પરમેશ્વરને નિવેદન એટલે તેના ઉપયોગમાં આવે એમ સમર્પણ કરવું. એ બધા ધર્મો ભગવાનને પ્રસન્નતાસંપાદક કહ્યા છે. બીજી જગ્યાએ ભક્તિના પરમ કારણ તરીકે આત્મનિવેદન કહ્યું છે. તેમાં બલિરાજ વગેરેને તે કર્યાના દાખલા આપ્યા છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં તે અવશ્ય કર્તવ્ય છે. તે શ્રીગુંસાઈજી પણ સાક્ષાત્ શબ્દથી ગોકુલેશભજનાધિકારરૂપ કહે છે. एवं धर्मैर्मनुष्याणाम् એ શ્લોકમાં ધર્મો એ મનુષ્યોનું વિશેષણ છે તેથી મનુષ્યપણું આત્મનિવેદનમાં કારણ થાય એમ શંકા ન કરવી, કારણ કે મનુષ્યત્વમાં જ ઉપર કહ્યા ધર્મો ક્ષીણ થાય તો પછી આત્મનિવેદીને તે કર્તવ્ય રહે નહિ, પણ તે તો અત્રે અધિકારરૂપ હોવાથી આત્મનિવેદન પછી જ ભગવદ્ધર્મોનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય એ ત્રણેને વૈદિક કર્મોનો અધિકાર છે, છતાં ગાયત્રીમંત્રની દીક્ષાથી સંસ્કાર થતા પહેલાં તે કર્મો કરવાની તેની યોગ્યતા થતી નથી, તેમ મનુષ્યત્વથી ભક્તિનો અધિકાર દેવોસુરો મનુષ્યો વા વા એ શ્લોકમાં કહ્યો છે એમ કહ્યું છે. કો નુ રાજન્

ઇંદ્રિયવાન એ શ્લોકમાં ઈંદ્રિયોવાળાને ભગવાનો અધિકાર છે એમ કહ્યું છે તો પાણ પરમ ઉત્તમ ભક્તિ તો આત્મનિવેદન પછી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન આત્મનિવેદિનામ્ એ ભક્તિના વિશેષાણુ તરીકે પદ યોજે છે. જેમ ગાયત્રીનો મંત્ર એક એક દિવસે વૈદિક કર્મના અધિકારનો સંપાદક છે, તેમ નિવેદન પાણ દરેકે પોતાના અધિકાર તરીકે કરવું આવશ્યક છે. પતિએ કરેલું સ્ત્રી પુત્રાદિકનું નિવેદન તેના અભિમાનના ત્યાગરૂપ છે, પાણ સ્ત્રી પુત્રાદિકના અધિકારનું તે સંપાદક નથી. વળી જેમ ગાયત્રીમંત્ર અધિકારસંપાદક છતાં તેને ભિક્ષાદિક દેહનિર્વાહમાં બાધક થતો નથી, તેમ નિવેદનપ્રકાર પાણ દેહાદિનિર્વાહનો બાધક થતો નથી. તેથી નિવેદિત પદાર્થથી દેહનિર્વાહ કરતાં ઉપર કહેલ ઝમયતઃપાશનો (બંને બાજુથી ફાંસલાનો) સંભવ ન થતાં સુખેથી દેહનિર્વાહપૂર્વક ભગવદ્ભજન થઈ શકશે.

ઉપર કહેલાં શંકાસમાધાન પછી પાણ ભગવાનને નિવેદિત વસ્તુથી નિર્વાહનો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પાણ પ્રભુની કઈ વસ્તુ સ્વવિનિયોગમાં કેમ લેવાય એ શંકાના સમાધાનમાં નિવેદનાદિકના સ્વરૂપનું વિવેચન કહે છે. સ્વસત્તા છોડી બીજાની સત્તા તે વસ્તુ ઉપર દાખલ કરવી એ દાન કહેવાય, અને તે વસ્તુ બીજાની થતાં તેનો પોતે ઉપયોગ ન કરી શકે; છતાં તેનો ઉપયોગ કરે તો દત્તાપહાર નામનો દોષ થાય છે. નિવેદન એટલે તદીયત્વાનુસંધાન. આ આપનું છે એમ કહેવાથી તેમાં પોતાની મમતા દૂર થતાં સ્વત્વાભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે, પાણ સ્વસત્તા તેમાંથી દૂર થતી નથી; તેથી દાન કરતા નિવેદન અત્યંત વિલક્ષણ છે. તેમ હોવાથી નિવેદિત પદાર્થથી નિર્વાહ થઈ શકશે એટલે પ્રથમ કહેલ તેની આજ્ઞા વગર તેની વસ્તુનો ઉપયોગ સ્વધર્મબાધક થાય છે એમ ચિંતા

થવાનો સંભવ, દાન અને નિવેદનનો અર્થ સમજ્યા પછી, નહિ રહે. આ બેમાં ઉપર કહેલ ભેદ ન માનીએ તો શાસ્ત્રમાં અનિવેદિત ન લેવું અને નિવેદિતથી નિર્વાહ કરવાનાં જે વચનો મળે છે તેનો પ્રકોપ થશે. નૈવેદ્યશેષં તુલસીવિમિશ્રં વિશેષતઃ પાદજલેન સિક્તમ્ । યોશ્રાતિ નિત્યં પુરતો મુરારેઃ પ્રાપ્નોતિ યજ્ઞાયુતકોટિપુણ્યમ્ ॥ ષડ્ભિર્માસોપવાસૈશ્વ યત્ફલં પરિકીર્તિતમ્ । વિષ્ણોર્નૈવેદ્યસિદ્ધેન તત્ફલં ભુજ્જતઃ કલૌ ॥ ઈત્યાદિ હરિવદ્ભસુધોદયમાં કહ્યું છે; પાદોદકં પિબેન્નિત્યં નૈવેદ્યં ભક્ષયેદ્ધરેઃ ઈત્યાદિ ગરુડ પુરાણનાં વચનો તેમ જ પત્રં પુષ્પં ફલં તોયમન્નપાનાદ્યમૌષધમ્ । અનિવેદ્ય ન ભુજ્જીત યદાહારાય કલ્પિતમ્ ॥ આ બ્રહ્માણ્ડપુરાણના વચનમાં તો ઔષધ સુદ્ધાં અનિવેદિત ન લેવાનું લખે છે. શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધ દિતિપયોવ્રતમાં પાણ ઉદ્વાસ્ય દેવં સ્વે ધામ્નિ તન્નિવેદિતમગ્રતઃ । અદ્યાદાત્મવિશુદ્ધચર્યે સર્વકામાસયે તથા ॥ કહ્યું છે. આ બધાં વચનોનું તાત્પર્ય એ જ કે ભગવન્નિવેદિત પદાર્થનો ભગવાનમાં વિનિયોગ કરી તત્પ્રસાદ તરીકે લેવામાં કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી. પાણ ઉપલા વચન પ્રમાણે તે આત્મશોધક તથા સર્વકામદ પાણ છે. અનિવેદિત લેવામાં દોષનું કથન તો પ્રથમ આપેલા શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ છે. ઉદ્ધવજી એકાદશસ્કંધમાં ત્વયોપભુક્તસ્ત્રગન્ધવાસોલક્ષ્મરચર્ચિતાઃ । ઝચ્છિષ્ઠભોજિનો દાસાસ્તવ માયાં જયેમહિ ઈત્યાદિ શ્લોકોથી માયાતરાણમાં પાણ ભગવદ્વપભુક્તનો ભોગ ભક્તને માટે શ્રેષ્ઠ ગણે છે. કોઈ શંકા કરે કે ઉપર બધા અચેતન પદાર્થના ભોગનો પ્રકાર છે, ચેતનને માટે કાંઈ બીજી વ્યવસ્થા હશે ! ત્યાં કહે છે કે ચેતન પુત્રાદિકનો સેવામાં વિનિયોગ યથાયોગ્ય કરવાનું સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહ્યું છે, તેમ ભગવત્સેવાના કાર્ય રસોઈ શૃંગાર વગેરે ચેતનથી થઈ શકે તેવામાં ચેતનનો વિનિયોગ કરવો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દેહનિર્વાહ અને ભગવત્સેવામાં જ્યારે અનુગુણતા થઈ તો ચિંતા કર્તવ્ય ન રહી. ત્યાં ચિંતનનો પ્રકાર કહે છે કે જ્યાંસુધી નિવેદિત પદાર્થ હોય ત્યાંસુધી તો તેને સિદ્ધ કરી સમર્પી તત્પ્રસાદથી જ દેહનિર્વાહ થશે, પણ જ્યારે બીજે દિવસે પ્રભુને ધરવા માટે કાંઈ નથી એવા વખતે ચિંતા થવી સંભવિત છે. બહિર્મુખતાને સ્વીકારીને પણ ભગવદર્થ વ્યાવૃત્તિ કરવાનું યોગ્ય ધારીએ તોપણ વૃત્તાસુરના કથનવત્ ભક્તના ત્રિવર્ગને ભગવાન વ્યર્થ કરે છે, તેથી ઉદ્યોગ કર્યા છતાં સિદ્ધિ થશે નહિ. વળી પ્રભુ ધરમાં વિરાજે છતાં તેને ધરવાને માટે યત્ન ન કરે તે પણ ભક્તને યોગ્ય નહિ. આ પ્રકારની ચિંતા થાય ત્યાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે:

ચિન્તા કાપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મભિઃ કદાપીતિ ।

ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્થો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ॥ ૧ ॥

જેણે આત્મા નિવેદિત કર્યો છે તેણે કોઈ જાતની પણ ચિંતા ક્યારે પણ ન કરવી. જીવ પુષ્ટિસ્થ (કૃપાયુક્ત) છે તેથી ભગવાન પણ વૈરાગ્યાદિ મર્યાદામાર્ગીય સાધનના અભાવે પણ લૌકિક ગતિ નહિ કરે.

સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલા પ્રકારથી તેમ જ ઉપર કહેલ પ્રકારથી લૌકિકચિંતા ન કરવી, એટલું જ નહિ પણ ભગવદર્થ પણ તે ન કરવી.તેમાં બે કારણ છે તે સ્ફુટ કરે છે. એક કારણ ભગવદ્ગત અને એક કારણ જીવગત છે. ભગવદ્ગતમાં ભગવાન ઐશ્વર્યાદિયુક્ત હોવાથી જે જીવમાં નહિ હોય તે પૂર્ણ કરીને પણ તેની લૌકિક ગતિ નહિ કરે એવો તેનો અર્થ છે. જીવગત કારણમાં તે જીવ નિવેદિતાત્મા છે એટલે હવે તેને કોઈ જાતની અહંમમાભિમાનની ગ્રન્થિ ન હોવાથી તેની લૌકિક ગતિ થવી સંભવતી નથી. એ જ

ભાવાર્થ શ્રીગુણાંઈજી વાર્ણવે છે. અંગીકારમાત્રથી જ સર્વ સિદ્ધ કરશે એવો જીવે પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, કારણ કે બ્રહ્માસ્ત્રચાતક ન્યાય ભક્તને માટે આવશ્યક છે. આટલાથી “નિવેદિતાત્મ ન કહેવાય અને જે તે તેવો છે તો તેને તેટલો પ્રભુમાં વિશ્વાસ અવશ્ય હોવો જોઈએ. એ જીવગત વિશેષાણનું વિવરાણ થયું. હવે પ્રભુગત કારણનું વિવેચન કરે છે કે પ્રભુનો પણ અંગીકૃતપાલન નામનો ધર્મ છે. તે જેનો સ્વીકાર કરે છે તેના દોષાદિકનો વિચાર ન કરતાં તેની ઉત્તમ ગતિને માટે કાળજી સ્વતઃ રાખે છે. ‘અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં બહામ્યહમ્’ એ ગીતાના વચનમાં પણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જે ભક્તો અન્ય તજીને મારું જ ચિંતન કરે તો તેનું યોગ અને ક્ષેમ હું જ ચલાવું છું. આ વાક્યથી પ્રભુ તેવા અનન્ય જીવને કૃતાર્થ કરે છે. આ બન્ને કારણોથી જીવને ચિંતા કરવાની નથી.

જીવની પરીક્ષાને માટે અથવા તેના પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે પ્રભુ વિલંબ કરે તોપણ જીવે ચિંતા ન કરવી. આ વાત કદાપીતિ એ પદથી સૂચવે છે. કદા અને અપિ પદથી કોઈ સમયમાં પણ ભક્ત જીવે ચિંતા કર્તવ્ય નથી. અહીં અન્તમાં ઇતિ પદવાળો પાઠ હોય તો ઉપગીતિ છંદ થાય છે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે આર્યાના ઉત્તરાર્ધનું જે લક્ષણ છે તે પૂર્વમાં પણ હોય તો ઉપગીતિ છંદ કહેવાય. ઇતિ શબ્દ ન લઈએ તો વૃત્તિગન્ધિચૂર્ણિકા કહેવાય. તેનું લક્ષણ છંદોમંજરીમાં આપ્યું છે. તે અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી.

એ વાત સત્ય છે કે આજ્ઞાકારી ભક્તના મનોરથ ભગવાન પૂર્ણ કરે અને લૌકિક અને ભગવદીય અર્થ આપ સંપાદન કરી આપે, પરંતુ એવો જીવનો ઊંચો અધિકાર ન હોયતો પ્રભુ એવી કૃપા હીનાધિકારી

ઉપર કરે કે નહિ એ ચિંતા થવી જોઈએ ! એમ કોઈ કહે તો ત્યાં આપશ્રી સમાધાન કરે છે એ આશયથી શ્લોકનો ઉત્તરાર્દ સ્કુટ રીતે સમજાવે છે. લોકની પેઠે ભક્ત પાણ કુટુંબમાં આસક્તિ રાખે તો તેની લૌકિક ગતિ થાય કે કેમ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પાણ પુષ્ટિસ્થ (અનુગ્રહયુક્ત) છે, માટે લૌકિક ગતિ નહિ કરે એવો વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરવી. ‘પુષ્ટિસ્થ’પદ જીવ તથા ભગવાન્ બન્નેનું વિશેષાણ બની શકે છે. તેથી જ ચિંતા ન કરવી. મર્યાદામાર્ગમાં વૈરાગ્યાદિની જરૂર છે. તેવા ધર્મો પુષ્ટિમાર્ગીયમાં ન હોય તોપણ મહાપુરુષદ્વારા પ્રભુએ સ્વીકાર્યા છે તો લૌકિક ગતિ ન જ કરે. નલકૂબેર મણિગ્રીવ વિષયાસક્ત હતા છતાં નારદજીના વરદાનને સત્ય કરવા પ્રભુ તેની પાસે પધાર્યા એ દૃષ્ટાન્ત છે. ગર્ભસ્તુતિમાં સ્વયં સમુત્તીર્ય એ શ્લોકમાં સદનુગ્રહો ભવાન્ એ વિશેષાણ પ્રભુનું છે. તેથી મહાપુરુષના પક્ષપાતથી જીવના દોષ તરફ ન જોતાં તેનું શ્રેય કરે છે. આ પ્રકારના દૃઢ વિશ્વાસ વડે પ્રભુની સેવા કરે તો તેને ચિંતાનું કારણ નથી. ક્લેશાદિના સમયમાં પાણ પ્રભુમાં અવિશ્વાસ ન કરતાં પ્રારબ્ધનો ભોગ પ્રભુ કરાવે છે એમ ધારી ચિંતા ન કરવી. વૈદિક માર્ગમાં આપત્કાલમાં સર્વનું અન્ન લેવાનું લખ્યું છે. સર્વાન્નાનુમતિ એ વ્યાસસૂત્રમાં એ બાબત ખુલાસો કરેલો છે. વળી ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં ચાકાયાણે બીજાના ખાધેલા કુલ્માષનું ભક્ષણ કરેલું જોવામાં આવે છે. એવું ભક્તિમાર્ગમાં જોવામાં આવતું નથી. પાણ ભગવાન્ સ્વયં તેના યોગ ક્ષેમની ચિંતા રાખવાનું કહે છે. તેથી પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરતાં સેવા કરવી. (૧)

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક તેમ જ સેવા વિષયની ચિંતા જો જીવ ન કરે તો તે જીવ સ્વતંત્ર રીતે ચાલશે, તો જાત જાતની બહિર્મુખતા

તેને પ્રાપ્ત થશે, તેનું શું કરવું? આ શંકાના સમાધાન માટે બીજો શ્લોક કહે છે :

નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ।

સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥ ૨ ॥

તાદૃશી જનની સાથે નિવેદન તો સર્વ પ્રકારે સ્મરવાનું છે. સર્વના નિયંત્રા અને સર્વના આત્મા નિજેચ્છા (ભક્તની અવિકૃત ઈચ્છા-અથવા પોતાની ઈચ્છા) વડે કરશે.

આત્મનિવેદન સેવામાં અધિકાર થવા માટે સંસ્કારરૂપે ભગવાને કહ્યું છે. ત્યાર બાદ તો જીવે હમેશાં સેવા જ કર્તવ્ય છે અને પોતાને તથા સ્વપરિકરને હું આત્મનિવેદી છું એવું અનુસંધાન રહે તો તે કોઈ કાલે બહિર્મુખ થાય નહિ. અહીં તુ શબ્દ અનુકલ્પનો બોધક છે. ત્યાં શંકા થાય કે મુખ્ય ન બને ત્યાં અનુકલ્પની યોજના થાય છે, તેની તુ નો અનુકલ્પ અર્થ કરવો યોગ્ય નથી ! ત્યાં કહે છે કે સેવા મુખ્ય છે, પાણ શરીરની અશક્તિના વખતમાં તે ન બને તોપણ નિવેદનનું સ્મરણ તો નિરંતર રહેવું જ જોઈએ. અહીં તુ ને બદલે કોઈ પુસ્તકમાં ચ મળે છે, તો ત્યાં ચકારના અર્થમાં સેવા અને સ્મરણ બન્ને કર્તવ્ય છે; એમ સમુચ્ચયના અર્થમાં ચ લેવો. અથવા સર્વથા તાદૃશ એ બન્ને પદનો સમસ્ત અર્થ સર્વ પ્રકારે આત્મનિવેદી હોય તેવાઓની સાથે રહી નિવેદન સ્મરણીય છે. તેમ અર્થ કરવાથી સંગદોષની પાણ નિવૃત્તિ થાય છે. વળી એવા ધર્મના આચરણ કરનાર નહિ પાણ કેવળ કહેનાર હોય તેવાની પાસે એ વાત ન કરવી એવું પાણ તેમાંથી તાત્પર્ય નીકળે છે. સર્વદા એવો પાઠ હોય તો ક્ષણ વાર પાણ અનુસંધાન છોડવું નહિ, અન્યથા તે જ ક્ષણે આસુર પ્રવેશ થાય; એવો અર્થ સર્વદા એવા પાઠથી થઈ

શકે છે.

કોઈ સમયે લૌકિકને માટે પાણ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી પડે તો કરવી કે કેમ? ત્યાં કહે છે કે પ્રભુ સર્વેશ્વર અને સર્વાત્મા છે. અહીં “સર્વ” શબ્દથી લેવાય, તેમ અહીં સર્વના ઈશ્વર એટલે નિવેદિતાત્મના જ ઈશ્વર એવો અર્થ કરવાનો છે. “સર્વાત્મા” એ શબ્દમાં પાણ તેવો જ અર્થ કરવો. જેમ જીવે સર્વ સમર્પી પ્રભુને પોતાના કર્તા છે, તેમ પ્રભુએ પાણ તે જીવનું સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેથી તેનું હિત પ્રભુ આપ જ કરશે. તેથી તેને સ્વહિતાર્થ પ્રાર્થના કરવાતી જરૂર નથી. પ્રભુ સર્વના આત્મા હોવાથી સર્વના મનની વાત જાણે છે. તેથી તેની ઈચ્છા હશે તો વગર પ્રાર્થનાએ પાણ કરશે, અને ઈચ્છા નહિ હોય તો કહ્યા છતાં પાણ નહિ કરે એવો અર્થ નિજેચ્છાતઃ એ પદથી સમજવો. અથવા નિજ એટલે પોતાના અનન્ય સેવકો તેની પ્રચુર ઈચ્છાથી પ્રભુ તે ભક્તની ઈચ્છા પાણ પૂર્ણ કરે, પરંતુ તે ઈચ્છા અવિકૃત જોઈએ એમ બતાવવા માટે તસુ પ્રત્યયથી અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પ્રાર્થના વગેરે લૌકિક સ્વામીને કરવામાં આવે છે. ત્યાં લૌકિક સ્વામીને સેવકના મનમાં શું છે તે જાણાતું નથી. તેથી તેવા લૌકિક સેવકો લૌકિક સ્વામીને પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદન કરે છે. અહીં તો સ્વામી સર્વજ્ઞ છે, તેમ સર્વ કરવા સમર્થ છે, સર્વના આત્મા છે. તે ઉદાસીન હોય તો ન જાણતા હોય તો, અથવા તો કોઈ બીજા કારણને લઈને કહેવું પડે. કાલાદિ નિયામક છે એ “સર્વેશ્વર” પદથી કહ્યું. સર્વાત્મા હોવાથી સર્વના હૃદયની વાત જાણે છે. તેમ આત્મા પ્રત્યે કોઈ ઉદાસીન પાણ ન હોય, તેથી પ્રભુ ઉદાસીન પાણ નથી, છતાં ભક્તના કલેશને જોઈને પાણ ઉપેક્ષા કોઈ સમયે કરે છે,

તે કાંઈ કાર્યાતરને માટે જ કરે છે, તેમાં પ્રભુ આપાણથી નારાજ છે એમ ધારી આપણે ઉદાસીન ન રહેવું, પાણ તે જીવનું ઈષ્ટ શાથી છે તે જાણે છે. જીવને પોતાના ઈષ્ટ સાધનની પાણ ખબર નથી, તેથી તેમના કર્તવ્યમાં સ્વહિત સમજી પ્રાર્થના વગેરે ન કરવાં. તે જ વાત વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ઇત્યાદિ વચનથી કહી છે.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે લૌકિકાલૌકિકને માટે પ્રભુને પ્રાર્થના ન કરતાં પોતાનું કર્તવ્ય સેવા અને સ્મરણ તે જ ભક્તે કરવાં. (૨)

ઉપર પ્રમાણે લૌકિક અલૌકિક અને સેવા સંબંધિની ચિંતા ભક્તે ન કરવી એ બાબત ઉપરના બે શ્લોકથી સિદ્ધ થઈ, પાણ સમર્પિત દેહાદિનો લૌકિક સ્ત્રી પુત્રાદિમાં વિનિયોગ થાય એથી સ્વધર્મની હાનિ થાય, તે વિશેની ચિંતા થાય, ત્યાં તૃતીય શ્લોક કહે છે:

સર્વેષાં પ્રભુસમ્બન્ધો ન પ્રત્યેકમિતિ સ્થિતિઃ ।

અતોન્યવિનિયોગેપિ ચિન્તા કા સ્વસ્ય સોઽપિ ચેત્ ॥ ૩ ॥

પ્રભુનો સંબંધ સર્વને સાથે જ છે એક એકને નથી એવી નિવેદનની મર્યાદા છે, માટે દેહાદિનો અન્ય નિવેદીમાં વિનિયોગ થાય તોપાણ ચિંતા કરવાની નથી, કારણ કે જેમ સ્વયં નિવેદી છે તેમ તે પાણ તેવો જ છે.

ભગવાનને દેહાદિ અર્પણ કર્યું તેનો બીજામાં ઉપયોગ ચિંતા કરાવે, પાણ ત્યાં એમ વિચારવું જે બધાને ભગવાનનો સંબંધ સરખો છે, એટલે આપણે જેમ ભગવાનના થયા, તેમ સ્ત્રી પુત્રાદિ પાણ ભગવાનનાં જ છે. સર્વના પતિ પ્રભુ હોવાથી તેનું કાર્ય આપણે કર્યું, તો તે કાર્ય પ્રભુનું જ કહેવાય. હવે સમર્પણમાં ચેતન મુખ્ય છે,

અને બીજી મમતારૂપદ વસ્તુઓ અમુખ્ય છે. ચેતન જીવ જ્યારે ભગવાનનો થયેલો દેહ બીજના ઉપયોગમાં લે ત્યારે એમ વિચારવું જે મારો સ્વીકાર પ્રભુએ કર્યો છે, તેમ મારાં મમતારૂપદ ચેતનાચેતનનો પાણ પ્રભુએ સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી જેમ ઉપયોગમાં લેવાના વસ્ત્રનો પરસ્પર સંબંધ દોષ પાત્ર થતો નથી, તેમ દેહાદિકનો નિવેદીમાં વિનિયોગ દોષપાત્ર નથી એમ માની ચિંતા ન કરવી. તેનું કારણ એટલું જ કે નિવેદન થવાથી અહંતા મમતા છૂટી જવાથી પ્રભુના સંબંધની બધી વસ્તુમાં સ્ફૂર્તિ થતાં તેના પરસ્પર સંબંધમાં પાણ દોષબુદ્ધિ થતી નથી. પરસ્પર વિનિયોગની ચિંતા મટતાં એક બીજી ચિંતાની સંભાવના કરી તે પાણ ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે કે નિવેદિત ભક્તમાં કોઈ પ્રભુની સેવામાં નિરંતર રહે છે અને કોઈનું ચિત્ત સેવામાં ઓછું લાગે છે, ત્યાં પ્રભુકૃપાનું તારતમ્ય વિચારતાં પોતાને તેવો ભાવ નથી એ જાણી ચિંતા થવી જોઈએ! એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે વિશેષ સેવા કરનારની ઉપર પ્રભુના વિશેષ અનુગ્રહનું અનુમાન કરી ખુશી થવું, પાણ તેમાં ચિંતા ન કરવી. એ બાબતમાં યસ્મિન્ તપઃ સુમનસો બહુધા નયન્તિ એ ભાગવતના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે પ્રભુ પુષ્પને ધારણ કરે છે, પાણ તુલસીપત્ર હોવા છતાં તેને સૂંઘે છે. તેને બીજ તુલસીનું પૂર્વ તપ વિચારી ખુશી થાય છે, પાણ પોતાના આત્માને જાણીને ધિક્કારતા નથી, તેમ પ્રભુ કોઈ પાસેથી વિશેષ સેવા અંગીકાર કરે તો તેના ઉપર પ્રભુની કૃપા જાણી, કૃપાલુતા એ પ્રભુનો ગુણ છે તે કોઈ દિવસ આપણી ઉપર પાણ કૃપા કરશે એમ ધારી ખુશીથી બને તેટલી સેવા કરવી. નિવેદન થઈ પ્રભુની વિશેષ કૃપાને કરાવી આપતું નથી, પાણ તે તો અધિકારનું સંપાદક છે. વિશેષ કૃપાનું કારણ તો પ્રભુનું વરાણ છે. તેથી કોઈ ઉપર વિશેષ કૃપા જાણતાં પોતાને અધિકાર નથી એમ ન

માનવું પાણ સ્વાધિકારાનુસાર સેવા કરાવી. (૩).

તેથી પોતાનો તેમ જ પુત્રાદિકનો અન્ય વિનિયોગ થાય તોપાણ ચિંતા ન કરવી. તે જ કહે છે:

અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્ કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ।

યૈઃ કૃષ્ણસાત્કૃતપ્રાણૈસ્તેષાં કા પરિદેવના ॥ ૪ ॥

અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી જેમાણે આત્મનિવેદન કર્યું છે તેને ચિંતા કરવાની નથી, તો જેણે પોતાના પ્રાણ કૃષ્ણને તાબે કર્યા છે તેને તો ચિંતા શાની હોય જ?

માર્ગને પ્રવર્તાવનાર તેમ જ ઉપદેશ કરનાર ગુરુરૂપ અને તે જ આનંદવિગ્રહ અને પરમ ફલરૂપ છે. નિરુપધિ ભક્તિથી જ મળે છે. આવું પ્રભુનું અને ઉપદેશકનું ફલરૂપાણું જેના જાણવામાં નથી તે હીન અને મધ્યમ અધિકારી કહેવાય, અને જે ફલાત્મા જાણે છે તે ઉત્તમાધિકારી. તેમાં ઉત્તમાધિકારીને શાસ્ત્ર શાસક નથી, તેનો ભાવ જ તેને ભગવાન તરફ લઈ જાય છે. હીન અને મધ્યમાધિકારીને તો શાસ્ત્રને અનુસરવું જ શ્રેયસ્કર છે. તેથી તેવા અધિકારીએ પાણ પોતાનો અન્યમાં વિનિયોગ થતાં એમ વિચારવું કે કોઈ કાર્યને માટે ભગવદ્વિચ્છા એવી જ છે, તેથી મારો અન્યમાં વિનિયોગ થાય છે, પાણ મારો કાંઈ પ્રભુ તેમાં અપરાધ ગણતા નથી. એમ ધારી ચિંતા ન કરવી. જ્યારે હીન મધ્યમને આમ વિચારી ચિંતા કરવાની નથી, તો પછી જેણે કૃષ્ણાધીન પ્રાણ કર્યા છે એવા ઉત્તમ ભક્તને તો કેમુતિકન્યાયે જ ચિંતા ન કરવી સિદ્ધ થાય છે. ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યું છે કે હીન અને મધ્યમાધિકારી પાણ જો મને ભજે તો ઉત્તમ થાય છે. વળી આગળ ચાલતાં ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે વિગુણ ધર્મનો પાણ મારામાં વિનિયોગ થાય તો તે વિકલ

જતો નથી, પાણ તેનું અવશ્ય ફલ હું આપું છું; પાણ તે નિષ્કામ ધર્મ હોવો જોઈએ. જ્યારે લૌકિક બાબત પાણ પ્રભુ-અર્થે કરતાં સફલ થાય છે, તો જોગે માર્ગની રીતિ વડે આત્મનિવેદન કર્યું એવા હીન મધ્યમાધિકારીને તે અધિકારનું સંપાદક નિવેદન કેમ વ્યર્થ જાય? તે વિશ્વાસથી જ ઉપર કહેલા પાણ જ્યારે ચિંતા ન કરે તો ઉત્તમાધિકારીને ક્યાંથી ચિંતા હોય, એ ભગવદાજ્ઞાથીજ સિદ્ધ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જોગે ભગવાનને આત્મા વગેરે સોંપી દીધું છે તેને પ્રલાપરૂપી પરિદેવતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય, એ યોગ્ય કહ્યું છે. (૪).

ત્યાં હવે શંકા કહે છે કે નવ પ્રકારની ભક્તિમાં સત્ત્વ તથા આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ તો પ્રભુના સ્વીકારથી જ સિદ્ધ ગાણાય, તેથી જીવે આત્મા નિવેદન કર્યો કે નહિ, એ વિષય નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી ચિંતા થાય જ ! ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે:

તથા નિવેદને ચિન્તા ત્યાજ્યા શ્રીપુરુષોત્તમે ।

વિનિયોગેપિ સા ત્યાજ્યા સમર્થો હિ હરિઃ સ્વતઃ ॥ ૫ ॥

તેમ શ્રીપુરુષોત્તમમાં નિવેદન થયા બાબતની ચિંતા પાણ છોડવી, વિનિયોગમાં પાણ તે ચિંતા ન કરવી, કારણ કે હરિ પોતે જ સર્વ સમર્થ છે.

નવ ભક્તિમાં સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ તો પ્રભુ સ્વીકાર કરે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલી નવ ભક્તિમાં કોઈ એકથી અથવા બધી ભક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રવાણ કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણ ભક્તિ જીવસાધ્ય છે. પાદસેવન ભક્તિનો પ્રગવડે સેવા કરવી એવો અર્થ કરીએ તો તે જીવસાધ્ય ગાણાય, પાણ પ્રભુના ચરણની સેવા કરવી એવો કરીએ

તો તે પ્રભુઈચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે. તે જ પ્રમાણે અર્ચન વંદન અને દાસ્ય એ ત્રણ ભક્તિ પાણ પ્રભુની ઈચ્છાથી જ થઈ શકે છે. પરંતુ તે સેવ્યસ્વરૂપમાં ચૈતન્ય પ્રકટ થયા પહેલાં પાણ થાય. છેલ્લી બે ભક્તિ તો સેવ્ય સ્વરૂપ પોતાનું ચૈતન્ય બતાવી નિવેદિતાત્માનો અંગીકાર કરે ત્યારે જ થાય છે. આ નવ ભક્તિનો સામાન્ય નિર્ણય કહ્યો.

હાલના પ્રભુના સ્વરૂપનાં ચૈતન્યનો અનુભવ નથી કરતા, તેથી તેવા હીન અને મધ્યમાધિકારીને, મારો અંગીકાર પ્રભુએ કર્યો છે કે નહિ તે બાબત ચિંતા થાય, પાણ એ ચિંતા પાણ ન કરવી. એમ મૂલ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે, તેના સમર્થનમાં આપશ્રી “શ્રીપુરુષોત્તમ” પદ આપે છે. એનો વિસ્તૃત અર્થ એવો છે કે સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ઈંદ્રયાગભંગના પ્રસંગમાં ભક્તોનો અન્યાશ્રય છોડાવીને સ્વનિષ્ઠ બનાવ્યા, તેમ અહીં પાણ ભક્તને અન્યભજન છોડાવી સ્વયં સ્વભજનમાં યોજશે એમ જાણી નિવેદન થયું છે કે નહિ એ વિષયની ચિંતા ન કરવી. પ્રભુએ પુરુષોત્તમ હોવાથી અન્ય ભજન છોડાવી પોતાનું ભજન કરાવી સ્વસ્વરૂપમાં બધા પ્રજભક્તોનો નિરોધ કરાવ્યો છે એ કાર્યલિંગક અનુમાનથી આપણો અંગીકાર અવશ્ય કરશે એમ જાણી તે ચિંતા ન કરવી. અહીં ‘શ્રી’સહિત પુરુષોત્તમ કહ્યા છે અને ગદ્યમાં તો કેવળ ભગવદ્દબ્દ છે એ સંબંધમાં શંકા ન કરવી, કારણ કે પ્રભુ રસાત્મા છે, અને રસ આલંબન વગર ન રહે, અને આલંબન એક ન હોઈ શકે, તેથી ‘શ્રી’શબ્દનો પ્રયોગ અત્રે યોગ્ય છે. હવે બીજી રીતે શંકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કરે છે. શ્રીપુરુષોત્તમે તો જીવનો અંગીકાર કર્યો છે, ત્યારે જીવ તેનો કર્યો, તેણે ભગવત્સેવા સિવાયનો બધો વ્યવસાય છોડવો જોઈએ, પાણ જીવ સ્વભાવવશથી સેવા

સિવાય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તો નિવેદન નથી થયું એમ જાણી જીવને ચિંતા થાય, ત્યાં પાણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અન્યવિનિયોગમાં પાણ ચિંતા ન કરવી. તેના કારણમાં પ્રભુનું વિશેષાણુ સમર્થ એવું આપ્યું છે, એટલે જે સર્વ કરવાને સમર્થ છે તે જીવસ્વભાવથી અન્ય કાર્ય વ્યાવૃત્ત હશે તો પાણ સ્વયં સ્વસેવકના રક્ષાણુમાં દક્ષ હોવાથી સ્વાનુભાવથી સેવકની રક્ષા કરશે, એમ ધારી જીવે ચિંતા ન કરવી. (૫).

જીવના અંગીકારનું મુખ્ય લક્ષણ દીન ભાવ છે. અને બીજું લક્ષણ આગામી શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણ બતાવે છે.

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।

पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

લૌકિકમાં તેમ જ વૈદિક માર્ગમાં જીવને સ્વસ્થ થવા નહિ દે, કારણ કે ભગવાન હરિ એટલે બધા ભક્તના દુઃખને દૂર કરનાર છે. વળી તે અનુગ્રહ માર્ગમાં જીવને ચલાવનાર છે. તમો એ વિષયમાં બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ.

કોઈ વખત લોકમાં ચાલતા રિવાજથી વ્યાપારાદિ ધંધામાં કે વાણિજ્ય ધર્મમાં જીવ બંધાઈ જઈ ભગવાનને ભૂલે તો તેને વિધન થાય! એવી શંકા લઈને કહે છે કે ષષ્ઠ સ્કંધમાં વૃત્રાસુર કહે છે કે અમારા પ્રભુ જીવના ધર્મ અર્થ અને કામને સિદ્ધ થવા દેતા જ નથી, તેથી જ તેનો અનુગ્રહ છે એમ ભક્ત અનુમાન કરે છે, એથી જીવ લૌકિક વૈદિકનો પ્રયાસ કરે, પાણ જ્યારે તેમાં તેને સિદ્ધિ ન મળે ત્યારે કંટાળી તે પાછો પ્રભુનો આશ્રય દઢ રાખે છે; એ પાણ પ્રભુના અંગીકારનું લક્ષણ સમજવું. તેથી જ શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે લૌકિક વૈદિકમાં તમો બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ. એટલે સમમ

સ્કંધમાં જ્ઞાતયઃ પિતરૈઃ પુત્રાઃ એ શ્લોકમાં ભક્તે સંસારમાં કેમ રહેવું ત્યાં કહ્યું છે કે જ્ઞાતિ બાપ, દીકરા વગેરે જે કહે તેને અનુમોદન આપતાં પોતે સાક્ષિવત્ રહેવું. એમ ભક્તે લૌકિક વૈદિક કરવું, પાણ અનાસક્તિથી કરવું, અને સાક્ષિવત્ રહેવું. પ્રભુ જે રસ્તેથી લઈ જવાને ધારે તે રસ્તેથી જીવ પ્રભુને પ્રાપ્ત થશ; માટે પ્રભુની કૃતિમાં જીવે સાક્ષિવત્ રહેવું. (૬).

ઉપરના શ્લોકમાં સાક્ષિવત્ રહેવાનું કહ્યું છે તેથી વિવેકધૈર્યશ્રગ્રંથમાં ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમ્ ઈત્યાદિમાં બધાં દુઃખો સહન કરવાં અમે સાધન સાક્ષિપાણથી રહેવામાં પાણ આવી ગયું ત્યારે નિવેદન કર્યું તે તો વ્યર્થ થયું અને તેથી સ્વધર્મહાનિરૂપ ચિંતા પ્રાપ્ત થતાં તે ચિંતા પાણ ન કરવાની આજ્ઞા કરતાં આશ્રિમ શ્લોક કહે છે:

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।

अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

સેવા કરવી તે ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરીને કરવી, પાણ હરીચ્છા તેથી જુદી જાણાય તો તેના બાધની પાણ ચિંતા ન કરવી; માટે સેવામાં ચિત્ત તત્પર રાખી સુખેથી રહેવું.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં શ્રુતિ છે કે જેને દેવમાં પરમ ભક્તિ હોય અને દેવના જેવી જ ભક્તિ ગુરુમાં હોય તેને શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થ ફલિત થાય છે. ત્યાં જ્યાંસુધી દેવનો સાનુભાવ ન થાય, ત્યાંસુધી ગુરુમાં દેવના જેવી ભક્તિ રાખી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એવો અર્થ થાય છે. શ્રીભાગવત એકાદશસ્કંધમાં પાણ નૈવોપયન્ત્યપચિત્તિં કવયસ્તવેશ એ શ્લોકમાં એ શ્રુતિનું જ સમર્થન છે. તે બધાનું તાત્પર્ય એ જ કે ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ ન આવે તેમ ભગવત્સેવન કરવું. પાણ જ્યારે આપણે સાક્ષિવત્ પ્રભુની કૃતિને વિચારી રહીશું

ત્યારે ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ થશે; માટે ગુરુની આજ્ઞામાં બાધ ન આવે એવી સેવા ચાલે ત્યાંસુધી સાક્ષી રહેવું, પાણ તેનો બાધ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો સાક્ષિવત્ ન રહેવું જોઈએ, તેથી લૌકિક વિષયમાં સાક્ષિવત્ રહેવું, અને સેવાવિષયમાં ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પાણ પ્રભુની ઈચ્છાનો વિચાર રાખવો. તે ઈચ્છાનું જ્ઞાન તો જેને પ્રભુ સાનુભાવ હોય તેને જ થાય છે. બીજાને તો ફલના બળથી કલ્પના જ સ્ફુરે છે. તેથી જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે ચાલવું. તાત્પર્ય એ જ કે જે પ્રભુ સાનુભાવ હોય, અને ગુરુની આજ્ઞાથી કાંઈ વિશેષ આજ્ઞા પ્રભુ કરે, તો ત્યાં ગુરુની આજ્ઞાના બાધની ચિંતા ન કરતાં, પ્રભુની મરજી પ્રમાણે સેવા કરવી; પાણ એવો અધિકાર જીવનો ન હોય, તો ગુરુની આજ્ઞાને બાધ ન આવે તેવી રીતે સેવા કરવી અને લૌકિક વૈદિકમાં સાક્ષિવત્ રહેવું. આવી રીતે વર્તવાથી જીવને સ્વધર્મહાનિનો ભય ઉપસ્થિત થતો નથી. ત્યાં શ્રીપુરુષોત્તમજી દષ્ટાન્તરૂપે આખ્યાયિકા કહી ઉપલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે કે મોટા રામદાસ શ્રીનાથજીના રાજભોગ આરોગવાના સમયમાં પંખો કરતા હતા. નેત્ર વીંચીને પંખો કરવાની આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ તે મને કરી હતી. તેને શ્રીનાથજીએ આજ્ઞા કરી કે હું સાક્ષાદ્રાજભોગ આરોગું છું તેનાં તું દર્શન કર. એવી આજ્ઞા કરી છતાં રામદાસે ઉત્તર આપ્યો કે શ્રીમહાપ્રભુજીની મને દર્શન કરવાની આજ્ઞા નથી, તેથી હું મારી આંખ ખોલી આપનાં ભોજન કરવાનાં દર્શન નહિ કરું; ત્યારે શ્રીનાથજી તેની ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા. આનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જેમાં પ્રભુના સુખનો વિચાર આવે ત્યાં ગુરુની આજ્ઞાને બાધ આવતો હોય તેનો વિચાર ન કરતાં પ્રભુની આજ્ઞા કરવી; અને જ્યાં જીવના સુખનો વિચાર હોય, પ્રભુસુખ જાણાતું ન હોય ત્યાં તો

ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાથી જ પ્રભુ પ્રસન્ન રહે છે; આ ઉપરની વાતથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આથી ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ અને અબાધ ક્યાં અને કેવો માનવો એ સ્પષ્ટ થયું. (૭).

ત્યાં શંકા થાય કે કદાચિત્ લૌકિકમાં પુત્રાદિના વિયોગથી થયેલા દુઃખથી ચિંતા થાય તો શું કરવું? ત્યાં કહે છે :

ચિત્તોદ્વેગં વિધાયાપિ હરિર્યદત્કરિષ્યતિ ।

તથૈવ તસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ॥ ૮ ॥

ચિત્તને ઉદ્વેગ કરીને પાણ પ્રભુ જે જે કરશે તે તે તેની લીલા છે એમ માની ચિંતાને જલદી છોડવી.

અહીં ચિંતાનું સ્વરૂપ બતાવતાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અવશ્ય થવાના દુઃખનો સામનો થઈ શકતો નથી. ત્યાં તો ચિત્તનું સમાધાન કરવું એ જ દુઃખ મટવાનો ઉપાય છે. તે સામનાના પ્રકારો અનેક છે. યમ અને પ્રેતબંધુના સંવાદમાં ષષ્ઠ સંકથમાં આખ્યાં છે. તે તથા બીજા પુરૂરવા વગેરેને દેહઃ કિમન્નદાતુઃ સ્વં એ શ્લોકથી દેહ સર્વ સાધારણ કહી તેમાંથી મમતા છોડવા બાબતનાં દષ્ટાન્તો આખ્યાં છે. તે તો અત્રે ઉપયોગનાં નથી, કારણ કે તે કેવળ લૌકિકોપયોગી છે. ભગવત્સ્મરણથી તેઓ બધા ઉદાસીન છે. અત્રે આત્મનિવેદીને તેવી ચિંતા થવા સંભવ નથી. તેને તો કેવળ ભગત્સંબંધિની ચિંતા થાય; જેમકે પ્રભાસીય લીલા, જેના શ્રવાણથી ભક્તને ચિંતા થાય જ. આવી ચિંતા પાણ ભક્તે ન કરવી એવું મૂળ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે, કારણ કે ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણવાને જીવ અસમર્થ છે, તેથી ભગવાન માયિકી લીલા પાણ કોઈ સમયે બતાવે છે. તેમાં પાણ સ્વભક્તનું હિત (હરિ હોવાથી) પ્રભુ કરે છે, તેવા પ્રસંગે પ્રભુ તેવી લીલા આપાણા પાપને દૂર કરવાને કરે છે એમ ધારી જલદી ચિંતા

છોડવી, કારણ કે ચિત્તમાં ચિંતા બહુકાળ સુધી રહે તો કાળ કર્મ સ્વભાવ વગેરે વધવાથી આસુરપ્રવેશરૂપ ઉપદ્રવ થતાં મુખ્ય ફલમાં વિલંબ થાય, અથવા તો પ્રતિબંધ થાય; માટે ચિંતા જલદી છોડવી. એ બતાવવા દ્રુતમ્ માટે અવ્યય લખ્યો છે. (૮)

એમ ઉપરના આઠ શ્લોકથી સેવા કરનારને ચિન્તા છોડવાના પ્રકાર કહ્યાં, સેવામાં વિરોધ ન આવે તેમ લોકમાં સાક્ષિવત્ રહેવું. રાગ અને વૈરાગ્યનું વિષયભેદથી સ્થાપન કર્યું. ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય ત્યાં પાણ પ્રભુની લીલા માનવી, આ બધી બાબતો કહી ગયા, પાણ બને તેવી જાગ્રતી નથી; કલિકાલજન્ય ક્ષોભથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. જ્યારે એમ છે તો શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યું તો પાણ જીવને ઉપાયેગી ન થાય તો તે ન કહ્યા જેવું જ સમજવું, કારણ કે દુઃખમાં એવી વાતથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ શકતું નથી ! આ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીઆચાર્યચરણ છેલ્લા શ્લોકમાં ચિત્ત સ્થિર થવા માટે આજ્ઞા કરે છે. ત્યાં શ્રીગુણાંકજી આજ્ઞા કરે છે કે તેમ નિવેદીના ધર્મો કહ્યા તે તો નવમી ભક્તિ છે, પાણ તે પહેલાંની શ્રવાણથી સખ્ય સુધીની આઠ ભક્તિમાં પાણ દરેક કઠણ છે ત્યાં નવમી આત્મનિવેદન ભક્તિની તો વાત જ શી કરવી? તેથી નિવેદીએ ચિંતા ન કરવામાં કહેલી બધી વાતો અસ્થાને છે ! આ શંકા મટવા માટે નીચેના શ્લોકની છેવટે આજ્ઞા કરે છે:

તસ્માત્ સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ।

વદન્નિરેવં સતતં સ્થેયમિત્યેવ મે મતિઃ ॥ ૯ ॥

જ્યારે એમ જ છે તો સર્વ રીતે ‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ’ એમ નિત્ય બોલતા રહેવું એવી મારી સમજ છે.

ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થયા પછી માર્ગરુચિમાં અનુગ્રહ નિયામક છે

એ વાત યમેવૈષ વૃણુતે ઈત્યાદિ વરાણશ્રુતિમાં કહી છે. આમ છે, ત્યારે પ્રતિબંધ થવો ન જોઈએ; છતાં પ્રતિબંધ જાગ્રાય તો તેનું કારણ પ્રારબ્ધ કાળ અથવા સ્વભાવ જ એમ જાણવું. એ પ્રતિબંધ મટવાનો ઉપાય તો કાલાદિના નિયામક પ્રભુને જ હાથ છે. એ સિવાય બીજા કોઈનું તેમાં કાંઈ ચાલે નહિ. પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામાં કેવળ શરણાગતિ જ સાધન છે એ વાત ગીતાજીના ૧૮ મા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાન્ સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ એ શ્લોકથી આજ્ઞા કરે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન્ શરણાગતના રક્ષક છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. જ્યારે જીવ સ્વસાધનથી કરવાને અશક્ત છે એમ પ્રભુ જોશે ત્યારે શરણ્ય હોવાથી સ્વાત્મબળથી જીવનું સર્વ કાર્ય પોતે સિદ્ધ કરી આપશે એવો પ્રભુનો સ્વભાવ છે; એમ જાણી શ્રીઆચાર્યજી છેલ્લા શ્લોકમાં તેને જ સાધનરૂપ માની શરણાગતિનું સ્મરણુ રાખવાની આજ્ઞા કરી, ભક્તનું તેથી જ સર્વ શ્રેય થવાનું સૂચવે છે. વળી અષ્ટમ સ્કંધમાં આપત્તિમાં ભગવત્સ્મરણ કરવાનો આપદ્ધર્મ કહ્યો છે, તે જેમ ગજેન્દ્રને સિદ્ધ થયો તેનો ધર્મ પાણ જીવને શરણાગતિના સ્મરણથી સિદ્ધ થવાનું સૂચવે છે.

ત્યાં શંકા થાય કે શરણાગતિ જ ઉત્તમ ઉપાય છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યો, ત્યારે તે જ પ્રથમથી બતાવવો હતો, પાછળથી શા માટે કહ્યો? ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તિમાર્ગના બધા અંશનો વિચાર પ્રથમ કહ્યો છે, તેમાં પ્રથમ કૃષ્ણાશ્રયમાં કહેલ સર્વ સહકારી ધર્મો આપોઆપ ફલ આપનાર નથી, તેમ જ વિવેક ધૈર્ય આશ્રયાદિ સાધનો પોતે જ અસાધ્ય હોવાથી દીન ભાવથી શરણાગતિ થાય છે તે પહેલાં શરણાગતિ થતી નથી, તેથી સર્વના અંતમાં એ શરણાગતિપૂર્વક કૃષ્ણસ્મરણ કહેલું છે. તે પાણ સ્મરણ નિત્ય

જેઈએ. ક્ષાગ્વાર સ્મરાગ દૂટે તો તેટલા કાલમાં આસુરભાવનો પ્રવેશ થાય છે એવું સૂચવવા નિત્ય પદ કહ્યું છે. અંતઃકરાગમાં તેવો ભાવ હોય, અથવા ન હોય, તોપણ વાગીથી શરાગાગતિનો ઉચ્ચાર થતો હોય તો આસુરાવેશ અંતઃકરાગમાં થવા ન પામે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરાગાગતિની ભાવના કરવી એ જ મુખ્ય છે તો પછી પ્રથમ સેવા આવશ્યક છે એમ કહ્યું છે તેને ગૌણતા આવી જાય! એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે એમ મુખથી કહેતા રહેવું અને સેવામાં તત્પર રહેવું. સેવા છોડીને મુખથી બોલતા રહેવું એમ કહ્યું નથી; તેથી સેવાની કર્તવ્યતાને ગૌણતા આવતી નથી. શરાગાગતિની ભાવનાને સેવાના અંગરૂપે ગણી છે, તે માર્ગપાણથી ઉપદિષ્ટ નથી; તેથી સેવા અને શરાગની ભાવનામાં વિરોધ આવતો નથી, તેથી આ માર્ગમાં કૃપા જ સાધન છે; તેથી વરાગશ્રુતિને અનુસારે માર્ગરૂચિથી કૃપાનું અનુમાન કરીને સર્વ ભક્તોએ સેવા સ્મરાગ કરવાં; છતાં જો સેવા સ્મરાગ ન બને તો પ્રતિબંધનું અનુમાન કરવું. ભગવદ્ગાથામાં શરાગાગતિ એ જ સર્વ સાધનામાં પ્રતિનિધિરૂપ છે. આના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, તેથી ગીતાજીનાં છેલ્લે શરાગાગતિનો ઉપદેશ છે. અહીં પાણ મૂળશ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ પદથી ભક્ત સહિત પુરુષોત્તમમાં સ્વરક્ષકપાણની ભાવના કરવાનું કહ્યું છે; તેથી તેનાથી જ સર્વસિદ્ધિ થવાનું સમજી નિરંતર શરાગભાવના કરતા રહેવાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે. (૮).

ભગવાનની કૃપા વડે ભક્તિમાર્ગમાં પોતે કૃતાર્થ થવાની ઈચ્છાથી જે પ્રવૃત્ત થયો છે તેને અવશ્ય આ માર્ગનું ફલ મળશે એવી દૃઢતા સિદ્ધ થવા માટે આ નવરત્ન ગ્રંથમાં ચિંતા ન કરવાનું અને શરાગ સ્મરાગનું આવર્તન કરવાનું કહ્યું છે. આ કથન સાધારણ જીવને

માટે નથી. તેના દષ્ટાન્તમાં આજ્ઞા કરે છે કે આંધળાને સૂર્યથી પાણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી તેમ જ અનન્ય સિવાયને આ ગ્રંથમાં કહેલા ઉપાયોથી પાણ કાંઈ સિદ્ધ થવાનું નથી. તાત્પર્ય એટલું જ કે આ ગ્રંથમાં કહેલા ચિંતા દૂર કરવાના ઉપાયો અને શરાગભાવનાનું સ્મરાગ તે કેવળ આત્મનિવેદીને જ કર્તવ્ય છે, અન્ય તેનો અધિકારી નથી. તેવા અનધિકારીને માટે શ્રીઆચાર્યચરાગનો શ્રમ નથી; તેથી તેમણે આ ઉપદેશના ફળની આશાએ પ્રવૃત્ત ન થવું, કારણ કે અધિકારપરત્વે જ કર્તવ્યનો ઉપદેશ હોય છે. (કારિકા ૧)

આ ગ્રંથ ભગવત્સિદ્ધાન્તના સાર રૂપ છે એમ કહેવા માટે શ્રીગુંસાઈજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદાચાર્યજીરૂપી પંડિતે ભક્તિમાર્ગરૂપી સુધાર્સિંધુનું વિચારાત્મક મંથન કરી આ નવરત્નો પ્રકટ કર્યાં છે. તે ભક્તિમાર્ગમાં હતાં પાણ આપણાં દષ્ટિગોચર તો શ્રીઆચાર્યચરાગે જ કર્યાં. અત્રે શ્રીઆચાર્યચરાગને પંડિત કહ્યા છે. ‘પંડિત’ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે: તેમાં સાચા ખોટાનો વિવેક જાણે તે પંડિત કહેવાય છે. વળી શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રવીણબુદ્ધિવાળો પાણ પંડિત કહેવાય છે. તેટલો અર્થ શ્રીઆચાર્યચરાગને માટે પૂરતો નથી. પાણ એકાદશસ્કંધમાં પંડિતો બન્ધમોક્ષવિદ્ બંધ અને મોક્ષને જાણનાર પંડિત કહેવાય છે એમ કહ્યું છે; ગીતાજીમાં ભગવાને પંડિતનું લક્ષણ કહ્યું છે કે यस્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ । જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પણ્ડિતં બુધાઃ ॥ જેના સર્વ આરંભ કામ અને સંકલ્પ રહિત હોય, વળી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી સર્વ કર્મોને બાળનાર હોય, તેને ડાહ્યા પુરુષો પંડિત કહે છે. આ ‘પંડિત’ શબ્દનો અર્થ શ્રીમહાપ્રભુજીને માટે વિવિક્ષિત છે. જો સ્વયં આવા પંડિત ન હોય તો ભક્તિમાર્ગનો વિચાર તે કરી ન શકે, કારણ કે દ્વિતીયસ્કંધમાં ભક્તિમાર્ગને સર્વ શ્રુતિના સારરૂપે કહ્યો છે. (કારિકા ૨)

તે નવરત્નો મેં વ્રજધિપને હૃદયમાં રાખીને ઉજ્જવળ કર્યા છે. એમ શ્રી ગુંસાંઈજી આજ્ઞા કરે છે કે ઉજ્જવળતાથી ભક્તના જાગવામાં આવે તો તેઓ તે ભાવોનો ઉપયોગ કરે; તો પ્રભુ તો તેવા ભક્તોને કોઈ કાલે છોડતા નથી. (કારિકા ૩)

અહીં આ સિદ્ધ થયું; ભગવાનની સેવામાં ચિત્તની પ્રવાણતા રાખવી. યથાશક્તિ સેવા કરવી, દુઃસંગને વર્જવો, પોતે અને પોતાનો પરિકર એ બધામાં ભગવદ્દીયપણાનું અનુસંધાન કરવું. અને ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે બધા પ્રકારની ચિંતા છોડવી. જ્યાં પોતાની અશક્તિ જાણાય ત્યાં ભગવાનની શરણાગતિની ભાવના કરવી. આમ જ્યારે જીવ સ્થિર રહે ત્યારે ઉદ્દેગાદિ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થઈ સેવામાં લૌકિકતા મટી આધિદૈવિકતા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ઉપર કહ્યું છે તેમ સેવા કરતાં કરતાં સર્વાત્મકપણે શરણાગતિ એ જ ભક્તિમાર્ગમાં પરમ સાધન છે, એવો આ ગ્રંથનો આશય છે.

નવરત્નનો પ્રકાશ કરનાર વચનોનો મેં યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો, તેથી વ્રજરત્નના હૃદયમાં મારે માટે કૃપા ઉત્પન્ન હો, જેના વડે આ ચિત્તના શોક્ય જેવા શત્રુઓ(કામાદિક)નો સુખ વડે નાશ થાય.

એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યનાં ચરણમાં એકતાન એવા શ્રીપીતાંબરજીના તનુજ પુરુષોત્તમે કરેલા નવરત્નવિવૃત્તિના પ્રકાશને અનુસારે ગોંડળના શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજી એ કરેલો ગુર્જરાનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

૧ શ્રીનવરત્નતાત્પર્ય

સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થઈને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યને થાય છે. એ નિત્ય મોહક સાંસારિક સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં કૃતાર્થતા તેઓ માનતા નથી. સર્વત્ર દષ્ટિ નાખવાથી તેમને નિશ્ચય થાય છે કે સકલ જગત માં પરમ આનન્દ-સુખનું નિધાન પ્રભુરસરૂપ -કૃષ્ણ વિના અન્ય કોઈ નથી. પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વ આર્ત છે, દુઃખી છે, તેમાં મગ્ન રહેવાથી દુઃખ વિના અન્યની પ્રાપ્તિ થવી એ અસંભવ છે; આવો નિશ્ચય થવાથી 'સન્તં કૃષ્ણં મજેદ્ બુધઃ' એ શ્રીમદાચાર્યજીના વાક્યાનુસાર સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને આનન્દ-રસરૂપ-કૃષ્ણને ભજે છે; અર્થાત્ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિનું પરમ કારણ રસરૂપ કૃષ્ણની ભક્તિ છે. એ ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાના પ્રમાણમાં આનન્દપ્રાપ્તિની ઉત્કૃષ્ટતા સંધાય છે. ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ જ જીવનું પરમ કલ્યાણ કરી શકે એમ હોવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણ કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન અને વિહિતભક્તિ એ સર્વને ગૌણ ગણીને સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ પ્રેમરૂપ નિખિલ પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક અત્યન્ત નિરોધાત્મક સ્વતંત્ર ભક્તિનો આધુનિક સર્વસાધનહીન જીવોને પ્રાયઃ ઉપદેશ કરે છે, અને સૂચવે છે કે એનાથી જ સર્વ પ્રાપ્તિ થશે. આ ભક્તિ નિરોધાત્મક છે, પ્રેમરૂપ છે. પ્રેમની ઉત્તમોત્તમ અવસ્થામાં ભક્ત પોતાનું સ્વત્વ પ્રભુને નિવેદન કરે છે, પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ ઐહિક પારલૌકિક સમર્પે છે; અને 'દાસોહં, કૃષ્ણ તવાસ્મિ' એવું વારંવાર અનુભવે છે. વળી દાસનો ધર્મ એવો છે કે પોતાના પ્રભુની જે ઈચ્છા તે જ પોતાની ઈચ્છા; તે પ્રમાણે પ્રભુની ઈચ્છાથી જે કંઈ સુખ વા દુઃખ લૌકિક વા અલૌકિક થાય છે તે સહન કરે છે; પ્રભુની ઈચ્છાને

૧ આ ગ્રંથ શ્રીમદાચાર્યજીએ સ્વસેવક ગોવિન્દ દવેને ઉપદેશેલો છે.

અનુસરવામાં જ કૃતાર્થતા માને છે. પ્રભુની ઈચ્છાને અનુસરતી વખતે એને પ્રભુનું સર્વકર્તૃત્વ અને સર્વફલદાતૃત્વ પાગ સ્કુરે છે; સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પ્રભુ જ છે એમ એનો નિશ્ચય થાય છે. પોતે એ પ્રભુને સર્વસ્વ (પોતાનું બધું) નિવેદન કરેલું હોવાથી, પ્રભુ સ્વજનનું હિત કરવાવાળા હોવાથી ભક્ત સ્વતઃ નિશ્ચિન્ત બને છે; સ્વધર્મ-પ્રભુની સેવારૂપ-નિરન્તર સપ્રેમ આચરે છે; યદ્યપિ ભક્ત પોતે સ્વતઃ પ્રભુથી તો અત્યન્ત અધઃકક્ષામાં છે છતાં પાગ પ્રભુ સ્વઅલૌકિક અનુગ્રહથી તેનું સ્વસમાનયોગ્યત્વ સંપાદન કરીને તેને ઉત્તમોત્તમ ફલનો આસ્વાદ કરાવે છે. ભક્ત પ્રભુની પરિચર્યાને જ સાધનરૂપ નહિ ગણતાં સ્વતઃ ફલરૂપ માને છે.

આ તો ઉત્તમોત્તમ અધિકારીની વાત થઈ, પરંતુ કેટલીક વખત બ્રહ્મ સંબંધ થવા છતાંને પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે. શ્રીમદાચાર્યજીની કૃપાદષ્ટિની વૃષ્ટિથી બ્રહ્મસંબંધ થયું છે, તથાપિ પ્રભુ એ જીવનો સર્વાંશે સ્વીકાર નથી કરતા; તેથી એ પ્રતિબંધના પ્રમાણમાં એ જીવની નિશ્ચિન્તતામાં ન્યૂનતા આવે છે, જેને પરિણામે ચિન્તાનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ ચિન્તાને લીધે ભગવત્સેવામાં ન્યૂનતા આવે છે, તેથી જીવ કૃતકૃત્ય થતો નથી. આવું પરિણામ જીવને પ્રાપ્ત ન થાઓ એવી દયાથી શ્રીમદાચાર્યજી ‘સિદ્ધાન્તરહસ્ય’ પછી ‘નંવરત્નગ્રન્થ’નો ઉપદેશ કરે છે. પ્રથમ જ બ્રહ્મસંબંધ થયેલું હોવાથી ભગવદીયપાણાનું સંપાદન થયું છે, છતાં પાગ કાંઈ પ્રતિબંધને લીધે જીવ કાંઈક રીતે સંશયાત્મા બનીને ચિન્તાતુર થાય છે, અને તેથી ભગવત્સેવા કરતી વખતે પ્રભુમાં એનું ચિત્ત સર્વાંશે પરોવાતું નથી. આ ન્યૂનતા જીવની કૃતાર્થતાને ખંડિત કરે છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી નવગ્રહના રત્નરૂપ રક્ષા કરવાવાળા એવા નવ શ્લોક ઉપદેશે છે.

જીવની કૃતાર્થતા ભગવદીયપાણાનું સંપાદન કરવાને જીવે કરેલું

પ્રભુને આત્મસમર્પણ, પ્રભુનું સર્વકર્તૃત્વ અને તેથી ફલદાતૃત્વ, સર્વની પ્રભુની ઈચ્છાને અધીનતા, પ્રભુનું સર્વાત્મપાણું, નિખિલ પ્રપંચની ભગવદ્વીલારૂપતા, સર્વ પ્રપંચ ભગવાનની ક્રીડારૂપ છે, પ્રભુ જ રક્ષક છે, એમ વારંવાર સંસ્મરણનું નવરત્નમાં શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે છે.

સૌથી પ્રથમ દુઃખ અને ચિન્તાનું કારણ લૌકિક અહંતા તથા મમતા છે. ‘આ મારું છે’ ઈત્યાદિ મોહથી જીવ દુઃખ પામીને ચિંતાગ્રસ્ત થાય છે, ચિંતાગ્રસ્ત થવાથી વિક્ષિપ્તચિત્ત બને છે, તેથી ભગવત્સેવા તેને અન્તરાય પડે છે. આ અન્તરાય જીવને સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ભગવત્સેવા સિદ્ધ કરવામાં મહાન્ બાધક થાય છે; તેથી શ્રીમદાચાર્યજી આનો મૂલમાંથી જ ઉચ્છેક કરવાને જીવે પ્રભુને પોતે કરેલા આત્મસમર્પણનું સંસ્મરણ કરવાને વારંવાર ઉપદેશે છે. પ્રભુને જીવે પોતે જે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેના સંસ્મરણથી પોતાની લૌકિક આસક્તિ-પ્રાકૃત પદાર્થોમાં સર્વ પ્રકારની અહંતા મમતા-નિવૃત્ત થાય છે; પોતાનું સ્વીયત્વ પ્રભુને પોતે નિવેદન કરેલું સ્મરવાથી, તે તે વસ્તુથી થયેલા સુખદુઃખાદિનો સ્પર્શ એને થતો નથી; તેથી ચિન્તા પાગ થતી નથી; એટલું જ નહિ પાગ પ્રભુને પોતે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેથી પોતે પ્રભુનો જ દાસ છે એવું હૃદયમાં એને સ્કુરે છે; પ્રભુની સેવા ચિન્તાવિયુક્ત થઈને સતત કર્યા કરે છે. આ ભગવત્સેવા કાચિક, વાચિક અને માનસિક એમ ઉત્તરોત્તર અવસ્થામાં પહોંચતાં સ્વતઃફલરૂપ થાય છે. અહીં ચિન્તાનો ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર જે શ્રીમદાચાર્યજીએ ઉપદેશ્યો તે માયાવાદીના વૈરાગ્ય, શમદમાદિથી અત્યન્ત વિભિન્ન છે, અહીં ચિન્તાના કારણરૂપ વસ્તુને મિથ્યા ગણી હેય-ત્યાજ્ય માનવામાં નથી આવતી, પરંતુ એ વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થયેલી હોવાથી, એ

વસ્તુમાં પોતાની મમતાનું તિરોધાન થાય છે. જેમ મમતા વિનાના પદાર્થોથી આપાગને દુઃખ થતું નથી, તેમ અહીં પાણ તેમ જ થાય છે, તેથી ચિન્તા થતી નથી. વળી અહીં જે વસ્તુમાં આપાગને મમતા છે તે વસ્તુ સાક્ષાત્ પ્રભુને જ નિવેદન થયેલી છે. વસ્તુતઃ તો તે પ્રભુની જ છે, એટલે સર્વના વશી અને સર્વના ઈશાન પ્રભુ પોતાને નિવેદન થયેલી નિજ વસ્તુનું અહિત કેમ કરે? આથી જીવ આત્મસમર્પણથી વિશેષ નિશ્ચિન્ત બને છે. પોતે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે એમ સંસ્મરણ વારંવાર થવાથી સ્વતઃ કૃતકૃત્ય માનીને; પ્રભુની સેવા ચિંતાવિયુક્ત થઈને દઢાસક્તિથી કરીને પરમ કલ્યાણપથમાં સંચરતો પરમ ફલ પાણ કદાચિત્ પ્રભુકૃપાથી અનુભવે છે.

આ પ્રમાણે ચિન્તા દૂર કરવાનો એક પ્રકાર ઉપદેશીને શ્રીમદાચાર્યજી દ્વિતીય ઉપાય નિસ્ત્રપાણ કરે છે: આ સકલ બ્રહ્માંડના નાયક પ્રભુ છે, આ સકલ વિશ્વનું તંત્ર પ્રભુ ચલાવે છે, એ સત્યનું અનુસંધાન અલ્પજ્ઞ જીવ વિસ્મરીને પોતે જ કંઈ કરે છે એમ દઢ આસક્તિથી માને છે. મેં આમ કર્યું તેથી આમ થયું, જો મેં આમ ન કર્યું હોત તો આમ ન થાત, ઈત્યાદિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ પોતાના અહંકારથી થયેલા કર્તૃત્વ ઉપર કરે છે; તેથી નિશ્ચિન્ત બનતો નથી, એટલું જ નહિ પાણ વારંવાર દુઃખી થઈને સ્વધર્મ-પ્રભુની સેવા કરવામાં શિથિલ બને છે. મુખ્ય કર્તા ભગવાન છે, અને તેના સંબંધથી જ પોતે પાણ કર્તા છે, તે ભૂલી જાય છે. જ્યારથી પ્રભુએ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારથી જ પ્રભુએ તો નિર્માણ જ કર્યું છે કે આ જીવને હું આ કરાવીને આ ફલ આપીશ: 'તમેવ સાધુ કર્મ કારયતિ યમેભ્યો લોકેભ્ય ઝન્નિનીષતિ' ઈત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રભુ જે ફલ જે જીવને આપવું હોય તે પ્રમાણે તેની પાસે કર્મ

કરાવે છે. અર્થાત્ સુખ વા દુઃખની પ્રાપ્તિ સ્વ(જીવના)કર્તૃત્વમાંથી ઉદ્ભવતી નથી, પાણ પ્રભુકૃત જ છે. સર્વકર્તા તથા સર્વફલદાતા ભગવાન જ છે, પોતે ભગવાનને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું હોવાથી, ભગવાન સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પોતાનું અહિત ન જ કરે એવો નિશ્ચય જીવને થાય છે; તેથી નિશ્ચિન્ત થઈને પ્રભુની સેવા નિરન્તર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. અહીં કર્તૃત્વમાંથી ઉદ્ભવતી ચિંતા નિવૃત્ત કરવાનો પ્રકાર માયાવાદથી વિલક્ષણ છે; માયાવાદમાં એ ચિંતા દૂર કરવાને પ્રભુના કર્તૃત્વને તિલાંજલિ અપાય છે, ભક્તિમાર્ગ તરફ વિરોધને લીધે ભગવાનના મહાત્મ્યનો નાશ ત્યાં થાય છે. પ્રભુનું કર્તૃત્વ મિથ્યા છે એમ કહીને જીવ પાણ જે વસ્તુતઃ ખોટો છે તેનું કર્તૃત્વ તો તદ્દન મિથ્યા છે, અને તેથી જીવે ભ્રાન્તિથી પોતાના માનેલા કર્તૃત્વને ત્યજીને ચિંતા દૂર કરવી એ માયાવાદનું મર્મ છે; પરન્તુ એ સર્વ આ કોટિબ્રહ્માંડમાં પ્રકટ થતા ભગવન્માહાત્મ્યનો નાશ કરતું હોવાથી ભગવદ્ભક્તને તો દરેક રીતે છોડી દેવાનું છે. ભક્તિમાર્ગીય દષ્ટિથી ચિન્તાનિવૃત્તિપ્રકાર ઉપર દશવિધો તે જ સમજાવો.

શ્રીમહાપ્રભુજી હજી પાણ ચિન્તાનિવૃત્તિનો અન્ય ઉપાય ઉપદેશે છે: કદાચિત સ્થૂલ બુદ્ધિથી પ્રભુનું કર્તૃત્વ સર્વત્ર સ્ફુરતું ન હોય તોપણ આ કોટિબ્રહ્માંડનું તંત્ર એમની ઈચ્છાને અધીન છે, સર્વ પ્રભુની ઈચ્છાથી જ થાય છે, નિજેચ્છાથી જ પ્રભુ સર્વ કરે છે, અખિલ વિશ્વની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ પ્રભુની ઈચ્છાને અનુસારે છે, તેથી સુખ વા દુઃખ જે કંઈ જીવને થાય છે, તે પ્રભુની ઈચ્છાથીજ થાય છે. જગત્માં ક્ષુદ્રમાં પાણ ક્ષુદ્ર એવી કોઈ પાણ વસ્તુ નથી કે જે પ્રભુની ઈચ્છા વિના થઈ શકે. પ્રભુ નિવેદિતાત્માનું-સ્વજનનું સર્વથા હિત કરવાવાળા હોવાથી જીવ નિશ્ચિન્ત બનીને સ્વધર્મ-

ભગવત્સેવા કરતો કૃતાર્થ થાય છે. સર્વ પ્રભુની ઈચ્છાથી જ થતું હોવાથી અને પ્રભુ નિજજનોનું સર્વથા કલ્યાણ કરવાવાળા હોવાથી નિવેદિતાત્માને તો ચિન્તાનો અહીં અવકાશ જ નથી. આ જ ઈચ્છાને વેદમાં 'ઈક્ષા' વર્ણવી છે. તેનો સંભ્રમ પ્રાકૃત મનુષ્યોની ઈચ્છા સાથે ન કરવો. પ્રભુની ઈચ્છા-ઈક્ષા-પ્રભુના અલૌકિક સ્વરૂપ જેવી જ અલૌકિક છે; એમાં પ્રાકૃતત્વની ગંધ માત્ર પામર મનુષ્યોને જ આવે. આ ઈક્ષા માયાવાદીના શબલ બ્રહ્મની ન સમજવી, કારણ કે શબલ બ્રહ્મ સ્વતઃમાયિક હોવાથી ઉપર દર્શાવેલું સ્વતંત્ર નિરંકુશકર્તૃત્વ એમાં કિયિન્માત્ર પાણ સંભવતું નથી; આ તો શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મની જ ઈચ્છા સમજવી. સૃષ્ટિપ્રાક્કાલીન આ જ ઈચ્છાથી પ્રભુ પોતે બહુરૂપ થયા. એ ઈચ્છા અનુસરવામાં જ ભક્તની કૃતાર્થતા છે. પોતે પાણ જે કંઈ કરે છે તે પાણ ભગવદિચ્છાપ્રેરિત સમજે છે, અને 'બુદ્ધિપ્રેરકકૃષ્ણસ્ય પાદપદ્મં પ્રસીદતુ' ઇત્યાદિનું સુખ નિશ્ચિન્તતાથી અનુભવીને ભગવત્સેવા કરે છે.

આથી પાણ અધિક ચિન્તાનિવૃત્તિનો ઉપાય શ્રીમદ્વાચાર્યજી ઉપદેશે છે; પ્રભુ સર્વાત્મા છે, જે ભક્તે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તેના આત્મરૂપ પાણ પોતે થાય છે; તેથી પાણ જીવને ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી. અથવા હૃદયમાં સ્થિતિ કરવાવાળા પ્રભુ આપણને સ્વશક્તિથી યંત્રવત્ ફેરવે છે; તેથી પાણ જીવે ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી. જે તંત્ર પોતે ફેરવે છે એમ માને છે, તે પાણ પ્રભુ સ્વશક્તિથી પોતાના (જીવના) હૃદયમાં બિરાજીને ચલાવે છે, તો પછી જીવે ચિન્તા શા વાસ્તે કરવી? કિયિજ્ઞ જીવ પોતાનું અહિત કરે, પરન્તુ સર્વજ્ઞ પ્રભુ એવું કદાપિ ન કરે, એવો દઢ નિશ્ચય થવાથી ચિત્તોદ્દેગ છૂટી જાય છે; તેથી ભગવત્સેવા અંતરાય

વિનાની સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ થાય છે.

આટલું કહેવાથી પાણ જે જીવની ચિન્તાની નિવૃત્તિ ન થાય તો એક અધિક સત્ય શ્રીમદ્વાચાર્યજી ઉપદેશે છે: આ સકલ કોટિબ્રહ્માંડ પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન પ્રભુને સ્વલીલા સિવાય અન્ય કંઈ નથી, એ લીલાવૈચિત્ર્ય અખંડિત રહે એવા આશયથી પ્રભુ સ્વેચ્છાનુસાર પોતે તત્ત્વરૂપ ધારણ કરીને સૂત્રધાર જેમ સૂત્રથી કાષ્ઠથી 'મૂર્તિઓને નચાવે છે. તેમ પ્રભુ આપણને નચાવે છે. યાસ્કાચાર્ય 'નટ' શબ્દનો સંબંધ નૃત્ ધાતુ સાથે દર્શાવે છે તે પાણ એમ જ સૂચવે છે. જીવ પાણ પ્રભુની ઈચ્છાને અધીન એક નર્તક છે. પ્રભુએ એક મહત્ નાટક આરંભ્યું છે તેમાં જે જે પાઠ પ્રભુએ જે જે જીવને નિર્માણ કરી આપ્યા છે તે તે ભજવીને પ્રભુ સમીપ પાછું જવાનું છે. ભગવાન વ્યાસ આ જ 'લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્' સૂત્રમાં ઉપદેશે છે. આ લીલાનું અનુસંધાન કરનારને પાણ મોક્ષનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વ્યાસ 'કૈવલ્ય' પદથી સૂચવે છે. પ્રભુ નિત્ય વિચિત્ર ખેલ રમવાને જીવને સુખ વા દુઃખ ઇત્યાદિ અનેક સાધનસામગ્રી આપે છે: કોઈને રાય બનાવે છે તો કોઈને રંક બનાવે છે, કોઈને મહાપંડિત બનાવે છે, તો કોઈને મહામૂર્ખ બનાવે છે. આ સર્વ પ્રકટ કરવામાં પ્રભુની ઈચ્છા અને લીલા સિવાય અન્ય પ્રયોજન નથી. સુખ વા દુઃખ પાણ લીલારૂપ જ છે. માટે જીવે સર્વથા ચિન્તા ત્યજવી, અને પ્રભુની સેવા નિરંતર સપ્રેમ કરીને ફલરૂપ તેને અનુભવી કૃતાર્થ થવું.

આટલું કહેવા છતાં પાણ જે જીવની ચિન્તા ન છૂટે તો

૧ કાષ્ઠની પૂતળી કોટિ મટકાં કરે મરકટ માનવી ચાહી ન આવે,

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક છે નાથ તું પુણ્યને પાપ નામ કહાવે.

નરસિંહ મહેતાની કડીમાં-એતસદશ કથન છે. વિશેષ જુઓ પુ. ભ. સું. ૪. ૧૧-૧૨.

શ્રીમદાચાર્યજી હજી એક સરલ ઉપાય ઉપદેશે છે: ‘શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ’ એ મંત્રનો વારંવાર જપ કરીને અનુસંધાન કરતા રહેવું: પ્રભુ જ મારા રક્ષક છે, અને જેને માથે આવા સમર્થ રક્ષક હોય તેને ચિન્તા શા માટે કરવી જોઈએ? અગ્નિલ બ્રહ્માંડના નાયક પ્રભુ જ્યારે પોતાના રક્ષક તરીકે બિરાજે છે, તો પછી હિતાહિતનો પ્રશ્ન જ નથી. પ્રભુ રક્ષક હોવાથી સર્વથા રક્ષાણુ કર્યા કરશે જ એવો દઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, ભક્ત પછી નિશ્ચિન્ત થવાને પોતાને બ્રહ્મસંબંધ થવાથી જે દાસધર્મ સ્વીકારાયો છે તે ભગવત્સેવારૂપ સતત કરવાને પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તેમાં જ પ્રભુ તેને ઉત્તમોત્તમ લીલાસા વિરહાવસ્થા અનુભવે છે, માયાવાદીના જેમ ‘સોહમ્’ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ વાક્યો ઉચ્ચારીને મધુસૂદનીય શરણાગતિ નહિ સ્વીકારતાં માત્ર ‘શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ’ એ શ્રીમદાચાર્ય પ્રતિ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરેલા મન્ત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક પ્રભુને શરણે જવું એ પ્રમાણે નવરત્નગ્રંથનું તાત્પર્ય છે એમ લાગે છે શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ।

માઘ શુક્લ પૂર્ણિમા, ૧૯૮૧, મુંબઈ } મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા